

ДРАМАТИК АСАРЛАР

АБУЛФАЙЗХОН

Иўқсул ўлкасининг тарихидан беш пардали фожиа

КИМСАЛАР*

Абулфайзхон¹ — Бухородаги ўзбек хонларининг сўнги-си; қирқ-эллик ёшларинда.

Улфат — хоннинг хўжасаройи (ҳарам бошлиғи); қирқ-эллик ёшларинда.

Давлат тўқсоба — хоннинг яқин хизматчилариндан.

Қози Низом — Бухоронинг қози калони. Эллик-олтмиш ёшларинда.

Ҳакимбий — хоннинг иноғи, сўнгра оталиғи; эллик-олтмиш ёшларинда.

Раҳим қўрчи — сўнгра тўқсоба, сўнгра оталиқ. Ҳакимбийнинг ўғли; ўттиз-қирқ ёшларинда.

Мир Вафо — Раҳимхоннинг ҳукмронлик тарихига бағишланган «Тухфани хоний» асарининг муаллифи. Ҳакимбийнинг одами, эллик-олтмиш ёшларинда.

Донёлбий — Ҳакимбийнинг укаси; қирқ-эллик ёшларинда.

Иброҳим иноқ — сўнгра оталиқ; олтмиш-етмиш ёшларинда.

Тоғайқулбек — манғит бекалариндан.

Хўжа Калон — машҳур хўжалардан.

Охунд — Бухоронинг катта мулласи.

Нодир шоҳ — Эрон шоҳи.

Ризоқулихон — Нодир шоҳнинг ўғли.

Мирзо Маҳди — шоҳнинг бош котиби.

Алиқулихон, Ҳусайнхон, Аҳмадхон — Эроннинг қўшун бошлиқлари.

Абдумўминхон — Абулфайзхон ўғли, 15 яшар.

Иўлдош Эргаш — қаландар кийимлик тилчилар, Ҳакимбийнинг одамлари.

Қоровуллар, хизматчилар, жаллодлар, чолғучилар.

* Эскарма: Бундаги воқеаларда биринчи парда билан иккинчи парда орасинда етти йил, иккинчи, учинчи пардалар билан тўртинчи, бешинчи пардалар орасинда бир йил замон ўткандир. Шунинг учун кимсаларнинг ёшларини ёзганда қирқ-эллик, олтмиш-етмиш деб ўн йиллик очиқлиқ қолдирилди. — (Фитрат).

БИРИНЧИ ПАРДА

Кеча. Бухоро аркинда. Абулфайзхоннинг уйи шоҳона тўшалиб, безанган. Уртада осилган муҳташам «Чил чирог»нинг бутун шамлари ёниб турадир. Уйнинг ўртасида, кичкина курсичанинг устиндаги шамдончада ёниб турган шамнинг ойдинлиғи остида Улфат хўжасарой, Мир Вафо ҳам Қози Низом тахта² ўйнаб туралар. Ташқарида чилиниб турган чолғулар бир оздан кейин секиллашар, сўнгра битар.

Қози Низом. Кишт! (Бир дона сура.)

Мир Вафо. Э... отимиз кетди-ку!

Улфат. Подшоҳи олам эсон бўлсалар, яна от топилар.

Қози Низом. Тангри хоқонимизга эсонлиқ бергай.

Улфат. Омин (бир дона сура).

Мир Вафо. Шу кеча тушимда хоқонимизни кўрдим, бўз бир отга минган, қўлларинда қилич, йироқларга қараб турганлар эди.

Қози Низом. Худо хоҳласа, йироқ ерларгача бориб, кўб ўлкаларни оларлар.

Улфат. Нафас муборак, омин.

Мир Вафо. Кишт! (Бир дона сура.)

Қози Низом. Мана, эмди иш қийинлашди!

Ҳаммалари тахтага тикилалар. Абулфайзхон ичкари уйларида жуда оғир босиб чиқар, ўтирганларга қараб юрар, ҳаммалари туруб қўл қозуштуралар.

Абулфайзхон. Қани, ким кучли?

Улфат. Хоқонимизнинг иккала қўллари ҳам яхши ўйнайлар.

Хон. Сен қайси томонда?!

Улфат. Мен хоқонимизни олқаб томоша қилиб тураман, ҳеч бир ёққа қўшулганим йўқ.

Хон қайтиб, катга³ чиқар. Енбошлаб, бир қўлини бошига тиркаб узонар. Кучли бир қайғу остида эзилиб тургани кўрунадир.

Мир Вафо. Кишт! (Бир дона сура. Уйунчилар сингирланиб, тахтага қарайлар.)

Хон. Ким ўтди?!

Улфат. Мир Вафо қулингиз ўтдилар.

Хон бошини қимирлатур. Уйунчилар тахта бошиндан туруб, уйнинг ёски ёқасидаги кўрпаларга ўтуралар. Хизматчи кириб, тахтани ҳамда курсича билан шамдонни олиб чиқар.

Хон (*Қози Низомга*). Фарҳод оталиқни кўрдингизми?

Қози Низом. Ҳазратимнинг буйруқлари билан бориб кўрган эдим.

Хон. Нима қилдингиз?

Қози Низом. Оталиқ қулингиз билан узун сўйлашдим, ҳазратим буюрсалар, ҳаммасини арз қилайин.

Хон. Айтингиз.

Қози Низом. Бордим, кўрушдим, сўйладим: «Сиз хоқонимизнинг энг ишончли қуллари бўласиз. Хоқонимизнинг муборак миждоғлариға ёқмайтурган ишлар қилар экансиз. Эрон қўшуни Қаршидан қайтқондан сўнгра, сизнинг юруш-турушингиз бошқача бўлган экан», дедим.

Хон. «Эрон қўшунини Қаршидан қайтарган ёлғуз сен эмассан», демадингизми?!

Қози Низом. Уни ҳам айтдим. «Нодир шоҳ томонидан юборилган қўшуннинг Қаршидан қайтиши учун сизгина эмас, Ҳакимбий иноқ ҳам кўб тиришдилар», дедим.

Хон. Нима деди?!

Қози Низом. Оталиқ қулингиз бу сўзимга кулубгина қарадилар. «Эрон қўшуни икки-уч бекнинггина тиришмағи билан юртимиздан чиқмади», дедилар.

Мир Вафо. Хоқонимиз жуда яхши биладиларким, Нодир шоҳ қўшунининг тупроғимиздан чекилишига Ҳакимбий иноқ қуллари кўб тиришдилар. Оталиқ шун кўрмак истамайлар чоғи!

Қози Низом. Оталиқ дейларким, Эрон қўшунини тупроғимиздан биз чиқармадиқ, ўзи чиқди.

Хон. Нима... Ўзими чиқди?!

Қози Низом. Оталиқ қулингиз шундай дейлар: «Эроннинг, — дейлар — янги тўп, милтиқлар билан яроқланган қўшуни бизнинг қўшунимизни буза олган бўлса ҳам, ўзбакнинг ботурлиғини билгани учун, қурқуб тура эди. Бизга ёрдам учун Хива қўшунининг ҳам Бухороғача келганини эшитғач, бутун қўрқди, усталиқ билан урушни ётқузди-да, қайтиб кетди. Бу ишда меним-да, Ҳакимбий иноқнинг-да айрича хизматимиз Хива қўшуни Бухороға келганча урушни узатиб турмоқ бўлди. Мен Эрон қўшунини қайтардим деб, катталиқ қилмаганим каби, хонимиздан ёширунғина Нодир шоҳға элчилар юбориб, хабарлашиб-да турмадим».

Хон. Ким Нодирға элчи юборган экан?!

Қози Низом. Оталиқ қулингизнинг сўзларига

кўра, Ҳакимбий иноқ шундай қилган бўлсалар керак.

Хон. Ул менга дўст бўлса, нега букунгача қизини юбормайди?!

Қози Низом. Уни ҳам сўрадим.

Хон. Нима деддингиз?!

Қози Низом. «Молимизни, жонимизни хоқони оламнинг муборак оёқларинда қурбон қилмоқ ҳаммамизға лозимдир. Шун килмаганда, султонимизнинг чин қуллари бўла олмаймиз. Сиз шунча кундан бери биттагина қизингизни тортуқ қилмай турасиз», дедим. Оталиқ бу сўзни эшитғач, ёмон қизидилар. «Хонға яхши кўрунмак учун қиз қурбон қилғучилар кўб, шунларнинг қизларини олдира берингиз», дедилар.

Хон. Ўзи юбормайди. Юборганларға сўз ҳам отадир.

Улфат. Ёмоннинг бир қилиғи ортуқ!

Қози Низом. «Биз хон ҳазратлариға ўзимизни қурбон қилдик, эмди номусумизни ҳам истамасунлар», дедилар. Мен айтдимки...

Хон (*сўзини кесиб*). Бас!.. Еган тузлар кўр этсун уни... Кимни тупроқдан кўтариб, курсига чиқарсақ, тезгина бошимизга чиқмоқчи бўладир.

Улфат. Хоқони олам! Унларни яна тупроқға қайтармоқ сизнинг қўлингиздадир.

Хон. Яхшиким, бунларнинг ўлими қўлимиздадир. Йўкса оз замонда бизни эшак қилиб минмак истайлар!!!

Улфат. Хоқонимизға маълумдирким, подшоҳлиқ қон билан суғорилатурган бир оғочдир. Қон оқиб турмаган ерда бу оғочнинг қуруб қолиши аниқдир.

Хон (*Улфатға*). Тур жойингдан. Тез кет. Беш дақиқадан кейин Фарҳод оталиқ бошини келтурасан. Қандай истасан, шундай ишла! (*Улфат қуллуқлаб чиқар.*) Мен тинчгина турайин деб, акамни ўлдирдим. Эмди бир-икки бузуқбош чиқиб, меним тинчлиғимни бузмоқ истайлар! Қўяман сизни!

Қози Низом. Хоқони олам! Оталиқ эски бир қулингиздир. Кичкинагина бир эркалик қилгани учун уни ўлдирмак нечук бўлар экан?

Хон (*Қозининг сўзини эшитмагандек бир оз ўйлагандан сўнгра*). Фарҳод оталиқни эски бир қулимми, деддингиз?!

Қози Низом. Ҳазратим каромат қилдилар.

Хон. Фарҳод оталиқ хитой қипчоқнинг бошлиғидир, билмайсизми?!

Қози Низом. Ҳазратим яхши биладилар.

Хон. Эл бошлиғи бўлган бекларим менга қул бўлмайлар, унлар ўз эллариға тояниб, туташ менга ёмонлиқ қилмоқчи бўлалар.

Қозинизом. Тавба қилдим!

Хон. Бухорода эл бошлиқлари бўлмаганда, мен тинчгина хонлиқ сура олар эдим. Меним бутун қайғуларим шунлардандир. Отам сотиб олган қуллар мана Улфат билан Давлат. Кўрингиз-чи, мен чизган чизиқдан чиқардирларми?

Қозинизом. Албатта, чиқмайлар.

Хон. Энди кимни оталиқ қилишимиз керак, сиз шунни айтингиз, бошқа гапларни қўяберинг!

Қозинизом. Тангри хоқонимизга эсонлиқ бергай. Ўзлари яхши биладирлар.

Мир Вафо. Ҳазратим, албатта, яхшироқ биладирлар. Манғитлардан Ҳакимбий иноқ, қалмоқлардан Жиянқулибий, кенагаслардан Иброҳимбий қуллари бор.

Хон. Жиянқул бўлмайди. Ҳакимбий билан Иброҳим кенагасдан биттасини қўярмиз. ...Тўхта, домолло! Меним ёнимда ҳар кун махтаб турганинг Ҳакимбий иноқ Нодир шоҳ билан нечун хабарлашади?!⁴

Мир Вафо. Бу сўз тўғри бўлмаса керак.

Хон. Боя қозининг Фарҳод оталиқдан келтурган хабарларини эшитмадингми?!

Мир Вафо. Фарҳод бошлиқ ўзининг ўлумини билган бўлса керак. Қутулмоқ учун шундай сўйлагандир.

Хон. Мен бошқа жойлардан ҳам эшитдим, тўғри сўйла!

Мир Вафо. Ҳазратим эсон бўлсунлар. Иноқ қулингиз бундай ишни ўйламаган бўлсалар керак. Меним ҳеч хабарим йўқ. Шунни жуда яхши биламанким, иноқ қулингиз хоқонимизнинг муборак хизматларини ҳар нарсадан ортуқ кўрадирлар.

Хон (ташқарига қараб). Тўқсобани чақир, келсун

Давлат тўқсоба келар

Етишда⁵ кимлар бор?!

Давлат. Иброҳимбий билан Раҳим кўрчи⁶ бор.

Хон. Икковини ҳам олиб кел. Сўнгра бизга базм қилиб бер!

Давлат тўқсоба чиқар.

Мана шул Давлат билан Улфат каби ўнга одамим бўлса эди, Бухорони тинчгина сақлар эдим. Ишнинг йўл-

ларини билалар, теран тушуналар. Ёмонлиқ, ёғийлиқни эса сира ўйламайлар.

Қозинизом. Ҳазратим марҳамат қилсалар, ҳамма қуллари ҳам шундай ишлайлар.

Давлат тўқсоба чағир билан пиёлаларни киргизади. Кетидан уч танбурчи, бир рубобчи, икки найчи, бир дафчи⁷, бир-да ўйинчи қиз кирарлар. Ҳаммалари ўтурғач, базм бошланади. Давлат уч пиёладан чағир тарқатади. Базм биткач, ўйинчи, чолғучилар қуллуқлаб чиқарлар. Улфат пиёлаларни чиқарар.

Хон (жуда теран бир тушунчадан айрилиб). Раҳим кўрчи, отангиз қалай?

Раҳим кўрчи. Ҳазратимни дуо қилиб турадирлар.

Хон. Яқинда Эрондан сизга қўноқлар келганми?!

Раҳим кўрчи. Ҳазратим каромат қилдилар.

Мир Вафо телбаланади.

Хон. Ким экан унлар?!

Раҳим кўрчи. Қарши урушинда Эрон қўшуниндан бир-икки киши бизнинг томонга тугулган эдилар. Иноқ отам унларни озод қилган эдилар. Шунлар савдо учун Бухорога келган эканлар. Яхшилиқни унутмаганларини кўрсатгани отамни келиб кўрдилар.

Хон. Тузук... Яхшилиқ, албатта, унутилмайди. (Бир оз тўхтаб.) Биз Фарҳод оталиққа шунча яхшилиқ қилдиқ, биттасини ҳам билмади. Яна бизга хиёнат қила бошлади. Энг сўнг ўз бошини ейди.

Раҳим кўрчи билан Иброҳимбий шопқин тинглайдилар.

Фарҳод оталиқни ўрундан тушурдик. Ўз жазосини яқинда кўрар. Унинг ўрнинда, Иброҳимбий, сени оталиқ қилдиқ. Раҳим кўрчи, сенга ҳам тўқсобалиқ бердиқ. Иноқ, отанг ҳам яқинда катта меҳрибончилик кўрарлар.

Иккаласи туруб, қуллуқ қиларлар.

Иброҳимбий. Ҳазратимга арзим бор.

Хон. Айт!

Иброҳимбий. Оталиқ ўрни жуда катта ўрун, мен бажара олмайман.

Хон. Нега бажара олмайсан, унинг нимаси бор?!

Иброҳимбий. Фарҳод оталиқ каби, ўткур бир одамнинг бажара олмагани бир ишни мен қандай бажарарман?!

Хон. Нимаси бор, нимани бажара олмайсан?!

Иброҳимбий. Хоқонимизни рози қилмоқ жуда қийин бир иш бўлиб қолган.

Хон. Нима деганинг бу?!

Иброҳимбий. Шул Улфат билан Давлатни рози қилмасам, сиз қувонмайсиз, бу иккисини рози қилмоқ-да мумкин эмасдир.

Хон. Девона бўлдингми?!

Иброҳимбий. Девона эмас, тўғриман, тўғрилиқнинг девоналиқдан ёмонроқ натижалар берганини биламан. Яна тўғрилиқдан айрила олмайман, хоқоним! Шул икки одам бўлмаганда, сиз Фарҳод оталиқни йўқ қилмоқ фикрига тушмас эдингиз.

Хон (*қизғин.*) Сўзини узатма, қабул эт!

Қози Низом билан Раҳим қўрчи қўалари билан уни қабул этди-
рага тиришарлар.

Иброҳимбий. Буйруғингизни қайтармоқ қўлимдан келмайдир, қабул этаман. Бироқ бир кун меним ҳам ўлимимга ҳукм чиқарарсиз, хоқоним!

Хон. Қабул этдингми?!

Иброҳимбий. Қабул этдим.

Хон. Эмди чиқиб, сақловда ётингиз. Эрта билан ёрлиқларингиз чиқар.

Иккаласи ҳам дуо қилиб, чиқиб кетарлар. Бунлар чиқгач, Улфат хўжасарой қизил ўртук⁹ билан ўртулган бир табоқни кўтариб келар, хоннинг олдига қўяр. Ўзи икки одим кейинга бориб, қўл қовуштируб турар.

Оч устини!

Улфат ўртукни олар, табоқда Фарҳод оталиқнинг қонга бўйалган оқ соқоли боши кўрунар.

Хон (*ёввойи кулуш билан*). Хо... хо... хо... энг сўнг ўлум... ўлум жанжалимизни битирди. Бутун жанжалларни ўлум битирадир.

Улфат. Хоқони олам эсон бўлғайлар.

Хон. Бун чиқариб, «Чил духтарон» қудуғига ташлат. (*Улфат табоқни олиб чиқар.*) Еганлари тузни ўйламаганларнинг жазолари шулдир. (*Қози Низом билан Мир Вафога.*) Сизга жавоб эмди.

Қози Низом. Тангри ҳазратимга эсонлик бергай.

Иккови ҳам дуо қилиб, туруб кеталар.

Хон (*ёлғуз*). Шул тирикликдан-да бездирдилар мени. (*Туруб юрадир.*) Бир душманимнинг қони қурумайин, яна биртаси чиқиб қоладир. Бу Иброҳим аҳмоқ ҳам мени тинч қўймай тургандек кўринадир. Қачонгача ўлдираман бунларни! Ортуқ ҳеч кимнинг менга ишончи

қолмади... Бунларнинг ўзи йўлга келиб, менга душманлик қилмоқни ташласа, нима бўлур! Йўқ... йўқ. Бунларнинг ўзи йўлга келмайдир. Улдураман, ўлдураман. Дунёда бирта душманим қолмаганча, қон тўкаман. Улфатнинг сўзи тўғри! Подшоҳлиқ қон билан суғорилатурган бир оғочдир. (*Улфатнинг кирганини кўриб, жойига ўту-
рар*). Кел, Улфат, ўтур. Қандай қилиб ўлдурдинг?!

Улфат (*ўтурар*). Хоқонимизнинг ишлари бор, деб келтурдим. Бир уйга киргуздим. Унда ёшуруниб турган икки киши бирдан чиқиб, ёпишдилар. Бир оз талашгандан сўнг, йиқитиб, бошини кесдилар.

Хон. Ҳеч ким онгламадим?

Улфат. Кимса онглаган эмас.

Хон. Иброҳим кенагасни оталиқ қилмоқчи бўлуб, ўзига сўйладиқ. Унинг ҳам туси бошқача-ку!

Улфат. Нима деди?

Хон. Кўб аҳмоқлиқлар қилди. Сенинг учун ҳам маъносиз сўзлар сўйлади. Ҳаким иноқнинг ўзини оталиқ қилсақ бўлмайдирми?

Улфат. Хоқони олам! Ҳаким иноқнинг Нодир⁹ билан хабарлашиб тургани аниқ. Шу тобда уни (иш) бошига қўйиб бўлмайдир. Шунинг ўзи бўла берсун, тўғрилиқ билан ишласа, турадир. Йўқса, Фарҳод оталиқ изиндан бора қоладир-да!

Хон. Улфат, мен бу ишлардан бездим. Бу одамларнинг биртаси ҳам менга тўғри қарамайдир. Фарҳод оталиқ ёмонлиқ қилди. Ҳаким иноқнинг қилган ишларини кўруб турубсан. Иброҳимни одам деб ўйласам, бу ҳам бузукқа ўхшайдир. Қон тўкмакдан-да бездим. Акамни ўлдурдим. Кўб дўстларимни ўлдурдим. Мени бир ота каби асраган Фарҳод оталиқни(нг) бошини оёқлар остинда кўрдим. (*Кўзларини тутуб.*) Уф... кўзларим қонга тўлди. Кечалар ухлай олмайман. Кўзларимни юмғач, бутун ўлганлар, ўлдурганларим мени айлантуруб олалар, сираланиб, ёнимдан ўталар. Мени кўрқуталар, менга кулалар!..

Улфат. Хоқоним, бунларни ўйламангиз. Улуқларни эсингиздан чиқарингиз. Ётоққа киргач, Қуръондан бир оят ўқуб ётингиз. Бунлар ҳаммаси ўтғусидир. Яқинда душманларингизнинг ҳаммасини битирармиз. Ҳозир эмди бошқа ишларимизни кўрайлик.

Хон. Яна нима иш?

Улфат. Фарҳод оталиқнинг қизини келтурайликми?

Хон. Эрта билан киши юборурсан. Мен эмди чарчадим, бир оз ухлайин. Сен ҳам кет, ишларингни кўр.

Биртасини юбор, чопонимни олсун. Танбурчиларга айт, икки танбурни камонча қилиб бир «Хусайний»¹⁰ чолсунлар.

У л ф а т. Хўб бўлубтур.

Улфат чиқар. Хон салла, чопонини чиқара бошлар. Хизматчи келиб, хоннинг салла, чопонини олиб, бир четга қўяр. Хоннинг кеча кулоҳини бериб, шамларни ўчуруб чиқар. Хон кулоҳини кийиб, ётоқда узаниб ётар. Ташқарида икки камончининг «Хусайний» чолгани эшитилар. Чолғи секинланиб битганда, хон ухлаган бўлур. Бир оз сўнгра хоннинг ўлдурилганакасининг хаёли қонди кафан билан кўринадир.

Х о н. (тушинда.) Акам... Нечун келди... Бўғдурулгани, арқон бўйнинда тақилгани ҳолда чиройли бир хотуннинг хаёли келар. Йўқол... кет... (Хотун хаёли хонни бўғардек, унга қараб юрар. Хон талваса қилар.) Кет... кет!... (Бир йигит хаёли Фарҳод оталиқнинг бошини олиб келар. Хонга яқинлашар.) Йўқол... келма... Йўқол... келма... (Хаёл чекилар. Ундан сўнг учала хаёл биргалашиб, хонга ҳужум қиларлар. Хон кучли талваса билан қичқирар.) Вой... Урма! (Ўз товушиндан уйғониб, ирғиб турар.)

Товушни эшитган Давлат тўқсоба бир шамдончани кўтариб, югуриб кирар).

Д а в л а т. Ҳазратим қўрқдиларми?!

Х о н (тиграб тургани ҳолда). Бир оз қўрқдим чоғи! Шамни қўйиб кет. Сув тайёрланг, тарат¹¹ қиламан. (Давлат тўқсоба шамни қўйиб кетар. Хон ётоқдан тушиб, чопонини кияр ҳам сўйлар.) Бунлар у дунёда ҳам менга қаршу бирлашганга ўхшайлар. Мени тинч қўймайлар, чоғи! (Шамни олиб, бошқа уйларга боратурган эшикдан чиқиб кетар).

Парда тушар

ИККИНЧИ ПАРДА

Ойдинли бир кечада Ҳакимбийнинг ҳовлиси. Теразисиз эшиклари ташқарига очилган бир уйнинг олдига узун бир суфа. Суфа бўйича узун бир қалн¹² ёйилган. Кўркамлик кўрпалар тўшалган. Тўрда пакана қурли бир кат устинда ётоқ тайёрланган. Ўртадаги буюк шамдонда шам ёнадир. Деворга бир қалқон, бир қилич, бир-да Жазойир милтиғи осилган. Ҳакимбий ёлгуз, жоруб сўйлайдир.

Ҳ а к и м б и й (том устидан кўрулган минорга қараб). Улум миноридир бу! Бунинг кўлкасинда яшаганлар ўлумдан қўрқмайлар. Бу узун минор охиратнинг энг қисқа йўли бўлуб қолди. Минор, Чил дўхтарон, Каллахона, Обхона, зиндон... ўлим... Бунларнинг ҳеч биртасинда мени йўлимдан қайтарарлиқ куч йўқдир. Ётоқ ўлуми-да ўлум, зиндон ўлуми-да ўлумдир. Иккавиндан-да қўрқмам. Абулфайзхон хонлиғи Нодир шоҳнинг оёқлари остинда жон бераётганда, ўз улушимизни олмоқ керак. Шуни олармиз. Шу кеча Чоржўйдан ўғлум қайтадир. эрта Нодир шоҳ қўшуни босиб келади. Шу кеча билан эрта курашимизнинг сўнг дақиқаларидир. (Мир Вафонинг келганини кўрмай.) Бу одамлар қаёққа кетдилар. Курашнинг сўнг дақиқаларини била туруб, ҳалигача келмайлар.

М и р В а ф о. Келдик, бек!

Ҳ а к и м б и й. Нима гап?

М и р В а ф о. Курашнинг сўнг дақиқасини билганимиз учун ҳаммамиз югура, чопа ишламоқдамиз.

Ҳ а к и м б и й. Эрта Нодиршоҳ қўшунининг келиш хабарини оларсиз.

М и р В а ф о. Биламиз!

Ҳ а к и м б и й. Нималар қилдингиз?

М и р В а ф о. Одамларимни ҳар томонга ерлаштурдим¹³.

Ҳакимбий, деворга осилган милтиқ билан ўйнаб тинглайдир.

Шу кеча Бухорода чибин учса, менга хабари келади. Кўрулғуси кишиларни ҳам кўрдим. Жуборга¹⁴ бориб Хўжа Қалон билан кўришдим. Бутун фикрингизга қўшулдилар. Ўзлари ҳам Қози Низом билан сизга келадирлар. Хон томонида икки-уч муллалардан бошқа киши қолмади. Қози Низом бизга қўшулгач, уларнинг-да бир чақалиқ баҳоси қолмас.

Ҳ а к и м б и й. Аркда нималар бор?

М и р В а ф о. Арк ўзининг ўйун-кулгусига берилган, ичиб ётган эди. Бироқ Раҳим тўқсобани Чоржўйга юборишингиз хоннинг мазасини қочирган. Раҳим тўқсобани йўлда йўқ этмак учун, Форобгача кишилар юбордилар. Бу ишнинг битганини хабар олгач, бизга ҳам ҳужум қилиб, сизни тутуб қамагандан сўнг, ўзлари Нодир шоҳга қаршу чиқиб, урушар эканлар.

Ҳ а к и м б и й. Бу пилонларнинг замони ўткан эмди. Раҳим тўқсоба-да, мен-да уларнинг тузоқларига тушмаймиз.

Тоғайқулбек билан Донёлбий келарлар.

Ҳўш, иккингиз бирда келдингиз? (Салом беришарлар).

Тоғайқулбек. Келмайликми?

Ҳакимбий. Ёмон бир туш кўрган бўлғайсиз.

Тоғайқулбек. Кўрдик, кўрдик.

Ҳакимбий. Қани ўтурингиз. Тушингизни эшитайлик.

Ҳаммалари ўтураарлар.

Тоғайқулбек. Мен эмас, бу киши кўрганлар. (Кулар.)

Донёлбий. Кулушни қўйинг, гапга келинг!

Ҳакимбий. Қани гапирингиз-чи!

Донёлбий. Ака, шу Нодир шоҳ деганингиз одам ҳар кун Бухорога нечун келадир¹⁵.

Ҳакимбий (жилмайиб). Нодир шоҳ эмди келадир. Бундан бурун келган унинг ўғли эди.

Донёлбий. Нечун келадир?

Ҳакимбий. Бухорони олмоқ истайдир.

Донёлбий. Раҳим тўқсоба қани?

Ҳакимбий. Чоржўйға борди.

Донёлбий. Нечун?

Ҳакимбий. Нодир шоҳнинг фикрини онглаб келсун деб, мен юбордим.

Донёлбий. Хондан сўрадингизми?

Ҳакимбий. Хонимиз Нодир шоҳ билан урушмоқчи бўлуб туралар. Мен душманларнинг фикрини ҳам кучини онглаб келмак учун ўғлумни юбордим, буни сўрамоқ керакми?

Донёлбий. Шуни хондан сўраб юборса эдингиз, яхши бўлар эди.

Ҳакимбий. Хоннинг оталиғи бўла туруб, шунча ишни ўзим қила олмайманми?

Донёлбий. Сизнинг тилингиз остинда бир нарса бор, айтмай турасиз. Нима қилмоқчисиз, нима истайсиз? Тўппа-тўғри айта берингиз. Бутун Бухоро сизнинг сўзингиздан тўлуб қолди!

Ҳакимбий. Ука! Эрон қўшуни билан Қаршида урушганимиздан кейин, унинг кучли бир қўшун эканини онгладим-да, Нодир шоҳ билан дўстлик йўлини очдим, хабарлашиб турдим. Сиз шул чоғларда бу ишни сезгандек бўлдингиз, бироқ сизга бу иш ёқмаган эди, мен шу кундан бошлаб, Нодир шоҳ билан дўстликни узмаганман.

Донёлбий. Нечун шундай қилдингиз?

Ҳакимбий. Нодир қўшунининг Қаршидан чекилгани бир ўйун эди. Мен буни сезган эдим. Ҳиндистонни олган бир қўшуннинг Қаршидан чекилиши учун, бундан бошқа маъно бермак тўғри эмас эди. Мен Эрон қўшунининг иккинчи йўла устимизга юрғусини кўрган каби бўлуб эдим. Шунинг учун Нодир билан дўстлашарға тиришдим. ҳам дўстлашдим.

Донёлбий. Бунинг нима фойдаси бор?!

Ҳакимбий. Нима фойдаси бўлар эди. Мана Нодир шоҳ яна келди. Бироқ бурунги каби эмас. Хон кучсиз, у кучли. Хонға душман, менга дўст бўлуб келди.

Донёлбий. Бу ишингиз билан хонға хиёнат қилган бўлмайсизми?!

Ҳакимбий. Қайси хонға?

Донёлбий. Абулфайзхонға.

Ҳакимбий. Ука, хонингизнинг қилган ишларини бир ўйлаб кўрингиз: отамиз билан келишиб, Фарҳод оталиқ каби бекларнинг ёрдами билан акасини ўлдуруб, хон бўлди. Тахтга минғач, бошлаб отамизни Эронға қочирди. Узига ёрдам этган бекларни бирта-бирта ўлдуруб битирди. Энг сўнг Фарҳод оталиқни ҳам ўлдуруб, қизини олди. Мени ранжитмак учун, буюк дабдаба билан Иброҳим кенагасни оталиқ қилди. Яна уни ўлдирмоқчи бўлуб, қочирди. Иброҳим кенагас Карманага бориб, қўшун йиғди. Бухороға юруш қилди. Мен хон томонидан чиқиб, Иброҳим иноқ билан олти-етти йил урушдим. Бу кун эса меним ўзимға душман бўлиб қолибдир. Нодир шоҳ билан дўстлашганда, биз мана шу кишига хиёнат қилганми бўлдиқ эмди?!

Донёлбий. Мана шул фикрларингизни хоннинг ўзи онглаган.

Ҳакимбий. Онглай берсунлар. Дунёда ҳар ким бир кун ўлғусини биладир. Бир чораси борми?

Донёлбий. Йўқ.

Ҳакимбий. Чораси бўлмағач, уни билмакдан нима фойда? Биз яхшилиқ қилмоқ билан аркнинг ёмонлигиндан қутулар эдик, деб ўйламангиз. Унларнинг кўнглида ёмонлиқ йилон оғзинда оғу каби ерлашиб қолган, ювмоқ билан кетмайдир. Парвоначиға нима қилдилар. Уни шу минордан ташлағанларини ҳеч ким унутмағандир.

Мир Вафо. Кўзларимнинг худди ичинда турибдир-а. Олтмиш икки олчин юқоридан келиб, ерга туш-

ганда, суякларнинг шарқиллаб синган товуши қулоқларимдан кетмайди.

Тоғайқулбек. Ҳай, энди биз нима қилармиз?

Ҳакимбий. Мана шуни сўрангиз мендан.

Донёлбий. Айтинг-чи?

Ҳакимбий. Эрон қўшуни эрта Бухорога қараб юрса керак. Нодир шоҳни дўстлик билан қарши олсак, Бухорони қутқарармиз, бўлмаса Эрон қўшуни кулимизни кўкга учурлади. Мен бутун борлигим билан тиришурманким, хонимиз Нодир шоҳ билан урушгани чиқа олмасун. Тилагимга эришаёзим. Энди шу кечада ҳам ишни шундай сақлай олсак, айтқанимиз бўлади.

Донёлбий. (келганларни кўруб). Мана, эшонлар ҳам келдилар. Бунлар оигласа, майлими?

Ҳакимбий. Мен ўзим бунларни чақирдим. Шу ишни оиглатаман.

Хўжа Калон билан Қози Низоми келарлар. Ҳаммалар туруб саломлашқандан сўнг, ўтурарлар.

Хўжа Калон. Бу кун Мир Вафо билан кўрушқан эдим. Бир неча сўзлар айтдилар, шунлар тўғрисида ўзингиз билан сўйлашмак учун келдик.

Ҳакимбий. Жуда яхши қилдингиз, тақсир. Ўзим ҳам сизларни кутуб турган эдим.

Хўжа Калон. Эрон қўшуни Чоржўйдан ўтдими?

Ҳакимбий. Шу кун ўтқан бўлса керак. Ҳануз хабар йўқ.

Қози Низоми. Бунларнинг келишидан уламо, машоҳидга зиён тегмайдими?

Ҳакимбий. Тўғри ҳаракат қилсак, ҳеч кимга зиён тегмайдир. Янглиш бир иш қилинса, ҳаммамизнинг кулимизни кўкка учурлар.

Хўжа Калон (елкасини тутуб). Тангри ўзи сақлагай, тавба қилдим, худоё. Нима қилмоқ керак, тақсир?!

Ҳакимбий. Хонимиз Нодир шоҳ билан урушмоқ истайлар. Бутун дунёни титратган бир кишига қаршу уруш очмоқ учун бизда куч бўлмаганини оигламайлар. Мен урушмоқни қабул қилмай турубман. Бироқ мени (нг) сўзимни тингламайлар. Меним фикрим шудир: ҳаммамиз биргалашиб, Нодир шоҳни қаршу оламиз. Хон ҳам биз билан борсунлар, Нодир шоҳ билан кўрушганда, Бухоро хонлигини тортуқ қилсунлар. Шоҳ мамнун бўлади. Хонлиқни ўзлариға бағишлаб, тутуб кетади. Ўлкамизни шундай қилиб буюк бир балодан қутқарган бўлармиз. Бундай қилмасак, «не бўлмасун,

урушамиз», деб чиқсақ, биринчи учрашида енгилармиз. Элимизнинг бор-йўқи таланиб битади.

Қози Низоми. Бу фикрингиз жуда яхши. Бун хонга оиглатмоқ керак.

Хўжа Калон. Истасангиз, биз шу тобда аркка бориб, хон билан кўрушамиз.

Ҳакимбий. Албатта, шундай қилингиз.

Бир хизматчи югуриб келар.

Хизматчи. Тақсир, тўқсоба келдилар.

Ҳакимбий. Қани?

Хизматчи. Мана, кўчада одан кўнуб туралар.

Ҳакимбий. Кўрайлик-а?

Ҳаммалари туруб, Раҳим тўқсобани қаршу олгани чиқарлар.

Саҳна бир оз бўш қолар, сўнгра товушлар келар.

Раҳим тўқсоба товуши. Ота, ҳаммаларингиз яхшими?

Ҳакимбий товуши. Шукур, ўғлим. (Саҳнада кўрунур.) Сени кутуб турган эдик.

Раҳим тўқсоба билан боғилар келиб ўтуралар.

Қани, ўғлум, сафаринг қандай ўтди?

Раҳим тўқсоба. Кўб яхши ўтди. Шоҳни кўрдим. Мен билан кўб яхши кўрушдилар. Бухоронинг муллалари, бекарини сўрадилар. «Биз сизга кўноқ бўлиб келдик. Кўноқга душманлик кўрсатмасангиз керак», дедилар.

Ҳакимбий. Эрон қўшуни кўбми?

Раҳим тўқсоба. Уни сўрамангиз, ота! Бундай кучли қўшунни умримизда кўрмадик. Тўплар, милтиқлар, филлар билан ерни титратиб келади. Менга қўшунларини кўрсатдилар. Келар чоғимда яна шоҳнинг олдиға кирдим. «Биз Бухорога кўноқ бўлиб келдик. Ўлкангиз менга керак эмас. Хонингиз, эл-улусингиз мени дўстларча қаршу олсалар, тўрт-беш кун туруб қайтиб кетарман. Емонлиқ, душманлик кўрсатсалар, куллари кўкга учурарман», дедилар.

Муллалар бир-бирлариға қараб, бошларини қимирлатурлар. Шу тобда қопқу томондан икки қаландар товуши келар. Ҳаммалари тинглайлар. Қаландар товушлари:

Дунё, дунё, сен дунё-е,
Қимга вафо қиларсан, эй!
Дунё, дунё, сен дунё-е,

Дунё, кўб тез юрарсан!
Дунё, дунё...

Бирн оқ соқол, бирн ўрта ёшли икки қаландар суфа остига
келиб туралар.

Элни қаён сурарсан!
Дунё, дунё...
Кўб тез юрма, бир оз тур!
Дунё, дунё...
Йўлингни бир қараб кўр!
Дунё, дунё...

Қаландарлар, ўқуб бўлгач, қўлларини кенг очиб, «давлат барқарор» деб дуо қиларлар.

Ҳа ким бий (қўлини киссага узатиб.) Кел, бобо!
(Буюк қаландар югуриб, суфага чиқар. Бошқалар киссалариндан пул чиқарарлар.) Бобо, сен қаердан?

Қаландар. Биз Балхдан келамиз. (Пулни олганда, Ҳакимбийнинг қулогига сўйлар). Бу кеча арқдан сизни чақирарлар, кетманг, уйингизни босарлар, тайёрлик кўринг. (Дуо қилиб, бошқаларнинг-да пулларини ола бера. Раҳим тўқсобага келгач, унга бир оз эс қўюб қарагандан сўнг, пулини олиб сўйлар.) Бек йигит, сенинг бошингга давлат қуши қўнган. Манглайингда катта бир юлдуз ёшнаб турадир. Яхшилиқ қил, тангримиз яқинда сенга улуғ бир ўрун берадир. (Ҳакимбийдан бошқалари бир-бирлариға қарайлар. Қаландар Ҳакимбийға сўйлар.) Бек, биз шаҳрингизға шу кун келдик. Ётоғимиз, жойимиз йўқ. Шул давлатхонадан бизга бир жой кўрсатилса, шу кеча ухлаб олайлиқ.

Ҳа ким бий. Хўб бобо. (Хизматчини чақирар.) О, бола! (Хизматчи келар.) Бунларға бу кеча жой беринг, ётсунлар, Томоқ ҳам беринг.

Қаландарлар дуо қилиб, хизматчи билан кетарлар).

Донёлбий. Валийға ўхшайдир! О...

Хўжа Калон. Қаромат қилиб гапурадир, валий экан.

Улфат хўжасарой салом бериб келади.

Ҳа ким бий. Ваалейкум ассалом. Келинг, тақсир!
(Улфат ўтуруб дуо қилгандан сўнг, салласиндан хоннинг муборак номасини олиб, Ҳакимбийға берадир. Ҳакимбий жойидан туруб, хатни олиб, ўпуб, кўзларини суртуб очиб ўқур.) «Давлатхоҳимиз оталиқға маълум

бўлғайким, Эрон қўшунининг тупроқимизға киргани тўғрисида сиз билан кенгашмак истаймиз. Раҳим тўқсоба ўғлимиз билан давлатхонамизға келгайсиз». (Хатни қатлаб, ўпуб, салласига қўйгандан сўнг, Улфатға сўйлар.) Хўб бўлубдир. Бориб хоқонимизға арзимизни еткуринг, ўғлум Раҳим тўқсоба Эрон қўшуниндан хабар олмоқ учун Чоржўйға борган эди. Шу тобда келди. Бу кеча бунинг хабарларини олай, ўзим ҳам тузукроқ ўйлаб кўрай. Эрта билан иккаламиз саломға борармиз.

Улфат. Хўп бўлубдир. (Туриб кетар.)

Донёлбий. Ака, борсангиз бўлмасми?!

Ҳа ким бий. Эрта борамиз.

Хўжа Калон, Қози Низом (турмоқчи бўлуб). Ҳай, тақсир, биз кетайлик эмди.

Ҳа ким бий. Кетасизми, тақсирлар? (Жойлариндан турарлар.) Ҳай, хонни тезрак кўруб, гапурсангиз яхши бўлур эди. Нодир шоҳ билан урушмоқчи бўлсалар, ҳаммамиз хароб бўлармиз.

Хўжа Калон. Хўб, хўб.

Қози Низом. Албатта, айтамыз. Ҳай, хўш (Кетарлар.)

Ҳакимбий уларни узатиб қайтгач, ўтурмай гапурадир.

Ҳа ким бий. (Донёлбий билан Тоғайқулға). Хоннинг бу кеча мени чақирини хийла эди. Мен бормагач, шу тобда ўйимни босмоқ учун келсалар керак. Бироқ мен уларнинг тузоғина тушмайман. Тайёрлигим кўрулган. Уттуз мерганим Мир араб мадрасасинда турадирлар, сиз иккинги ҳам шунга борингиз. Ҳар томонға қоровул қўйингиз. Регистон томонидан ҳеч кимни бу томонға ўткармангиз. Бирта-иккита тилчи юборсалар майли, бир қоровул билан менга юборасиз.

Донёлбий билан Тоғайқул бек «хўб» деб кетарлар.

Раҳим тўқсоба. Мен ҳам борайми?

Ҳа ким бий. Йўқ, сен қол. (Мир Вафоға.) Қаландарларни келтурингиз! (Мир Вафо кетар.) Қани, ўғлим, Эрон қўшунини қачон келар?!

Раҳим тўқсоба. Мендан тўрт-беш соат сўнгра Амударёдан ўтмоқчи эди. Эрта Бухороға яқинлашса керак.

Ҳа ким бий. Шоҳ сени кўрганда, бизга берган ваъдасиндан сўз очдими, йўқми?

Раҳим бий. Йўқ, у тўғринда гапурмади, сизларға катта меҳрибончиликлар қилармиз, деб қўйди.

Мир Вафо қаландарларни олиб келар.

Ҳ а к и м б и й (*унларни кўргач кулар*). Хо... хо... хо... худди қаландарларга ўхшайлар-а. Афтингизни тузатингиз!

Қаландарлар ясама соч-соқолларини оларлар, Ҳақимбийнинг ўз кишилари Йўлдош билан Эргаш эканлари билинадир.

Гапурингиз, қани?

Йўлдош. Сизни аркка чақириб киши юбордиларми?

Ҳ а к и м б и й. Юбордилар. Мең кетмадим.

Йўлдош. Бек! Кетмаган бўлсангиз, шу тобда уйни босарлар.

Ҳ а к и м б и й. Боса олмайлар. Чораси кўрулган. Бошқа нима хабарларинг бор?

Йўлдош. Мен икки кундан бери аркда эдим. Хон жуда умидсизланган. Ҳеч ёқдан ёрдам хабари йўқ. Ўзларининг кучсизликларини очиқ онглаганлар эмди. Бироқ шуларнинг ҳаммасини сиздан билалар. Шунинг учун Нодиршоҳ келмасдан бурун, сизни йўқ қилмоқ йўллари ахтариб туралар.

Ҳ а к и м б и й (*Эргашга*). Сен нима қилдинг?!

Эргаш. Мен Қарминагача бордим. Ҳаммани кўрдим, хатларни бердим, сўзларингизни айтдим. Эл орасига кирдим, керак бўлган сўзларни тарқатдим. Элнинг сизга қараши яхши, Нодиршоҳ билан урушмоқни ҳеч ким истамайди...

Бир милтиқ товуши чиқар. Мир Вафо сесканар.

Ҳ а к и м б и й (*Раҳим тўқсобага*). Сен одамларинг билан яроқланиб томга чиқ. (*Қаландарларни кўрсатиб*.) Бунларга ҳам яроқ бер, сен билан юрсунлар. Томда турунгиз, кучлаб кела берсалар, отишингиз. (*Раҳим тўқсоба қаландарларни олиб кетар*.) Мир Вафо, милтиқдан кўрқдингизми?!

Мир Вафо. Йўқ-эй... Бир нарсани ўйлаб турган эканманми, бирдан сесканиб юбордим! (*Яна бир милтиқ товуши чиқар, Мир Вафо яна сесканар*.)

Ҳ а к и м б и й (*кулуб*). Бу кеча кўрқмангиз! Қанча кучласалар ҳам, бизни боса олмайлар. Эртагача отишармиз. Эрта бўлгач, отланиб чиқармиз-да, Эрон қўшунига бориб қўшулармиз. (*Хизматчини чақирар*.) О бола! (*Хизматчи келар*.) Отларни эгарлаб қўйсунлар. (*Хизматчи кетар. Ҳақимбий фўтасини белига ўраб, қи-*

личини девордан олиб тақар экан, сўйлар.) Хоннинг ақли йўқолган. Менинг уйимга ҳужум қилиб киришга кучи йўқ экан, Нодиршоҳ билан урушмоқчи бўладир.

Раҳим тўқсоба югуриб келар.

Раҳим тўқсоба. Улфат хўжасарой келди.

Ҳ а к и м б и й. Келтурингиз. (*Раҳим тўқсоба югуриб чиқар. Ҳақимбий юруб сўйлар*.) Яна шуни юборди. Орамизни бузган одамнинг Улфат бўлганини била туруб, яна шундай қилади. Шу ақл билан хон бўлуб турмоқ истайди. (*Раҳим тўқсоба Улфатни келтирар. Улфат салом берар*.) Нечун келдингиз?!

У л ф а т. Мени хон юбордилар. Буюрдиларким: «Бориб, оталиққа айтингиз. Биз муборакнома ёзиб, у кишини ёнимизга чақирдиқ, келмадилар. Ўзимиз уйларига бориб кўришмак учун чиқдиқ, одамлари бизни милтиқ билан қаршу олдилар. Бунинг сабаби нима? Эрон қўшунини босиб кела турубдур. Унга қаршу нима қилмоқчи бўлсақ, кенгашиб қилармиз. Оталиқ бизга кенгаш берарларми, йўқми?!»

Ҳ а к и м б и й. Биз шу ўлқанинг яхшилигиндан бошқа нарса истамаймиз. Нодиршоҳга қаршу чиқиб урушмоқ учун кучимиз йўқдир. Хоннинг буйруқлари аркдан Мирарабгача юрмайдир. Эрон қўшунини билан қандай урушарлар?!

У л ф а т. Бек! Сўзингиз тўғри. Қўйингиз, хон келсунлар, маъна шу сўзларингизни ўзларига айтингиз!

Ҳ а к и м б и й. Хон ҳам келмасунлар, биз ҳам бормаймиз. Бориб айтинг, мен билан кенгашмоқчи бўлсалар, тўппа-тўғри Жуборга бориб, Хўжа Қалоннинг уйларига қўнсунлар. Элнинг катталарини чақирсунлар. Мен ҳам борарман, шунда кенгашармиз.

У л ф а т. Қачон борарсиз?

Ҳ а к и м б и й. Сиз шу тобда хонни олиб бордингиз, мен ҳам борарман. (*Улфат «хўб» деб, Раҳим тўқсоба билан чиқар. Ҳақимбий Мир Вафога сўйлар*.) Сиз бунларнинг орқасиндан киши юборинг. Хўжа Қалоннинг уйларига кирганларини кўруб келсун, сўнгра биз ҳам борармиз. Ўзингиз бизнинг бекларга хабар беринг, Жуборга бора берсунлар!

Мир Вафо. Хўп бўлубдир.

Иккилари ҳам чиқарлар.

Парда тушар.

УЧИНЧИ ПАРДА

Бухорога яқин «Ғозн обод» қишлоғига қўнган Эрон қўшуни орасида Нодиршоҳнинг чодир дабдабали беанган. Чодир ичинда Нодиршоҳ ўз тахтида ўтурган. Енида кичкина бир тахт бўш туради. Тубанда Нодир шоҳнинг ўғли Ризоқулихон, Эрон қўшуни бошлиқларидан Алиқулихон ўтуралар. Чодирнинг икки ёнида яланг қилич қоровуллар кезмакда.

Нодиршоҳ (*Ризоқулига*). Кимдан эшитдинг?

Ризоқули. Юборганим элчилардан биртаси келган, шул сўйлади. Туно кун Бухорода бир оз тинчсизлиқ бўлаёзган экан. Ҳақимбий ўғлини бизга юборгандан сўнг, Абулфайзхон қўрқа бошлаган. Кечаси Ҳақимбийнинг уйини босиб, уни тутмоқчи бўлган. Ҳақимбийнинг одамлари унга милтиқ отқонлар. Хон қўрқуб, қайтган. Жуборга борган, шунда бир хўжанинг уйинда мажлис қилганлар. Ҳақимбийнинг ўзи ҳам шунда бўлган, ҳаммалари бир оғиздан хонга гапурганлар. Бу кун ҳаммалари хонни олиб, бизга келар эканлар.

Нодиршоҳ. Кўрдингми, ўғлум! Ҳар ўлкани урушуб олмоқ сиёсат эмас. Уруш чораларининг энг сўнгисидир. Бир ўлкани олмоқ учун энг яхши чора шул ўлканинг ўзиндан дўстлар топмоқ, шуларни ишлатмакдир. Сен Қаршидаги урушни тўхтатмаса эдинг, у вақт Бухорога қўмак учун Хива қўшуни етиб келар эди. Иш қийинлашиб қолар эди. Қаршидан қайтганингдан бу кунгача биз тиришдик, Ҳақимбийни қўлга олдиқ. Унинг қўли билан Бухорони Хивадан узоқлаштирдик. Бухоро бу кун бизники. Эрта Хивани ҳам ёлғузгина ёқалаб, бўғушимиз қулай бўлди.

Мирзо Маҳди келар.

Мирзо Маҳди. Шоҳим! Абулфайзхон яқинлашадир. Мен уни қаршуб олмоқ учун бир қўл аскар чиқардим.

Нодиршоҳ (*Ризоқули билан Алиқулига*). Сиз ҳам чиқиб, хонни қаршуб олингиз. Ўғлум, сен хонни кўргач, отдан қўнуб, яёв бор. Қучоқлаб кўруш, йўлдошларига ҳам ҳурмат кўрсат. (*Мирзо Маҳдига*.) Утурингиз!

Мирзо Маҳди ўтурар, Ризоқули билан Алиқули чиқиб кетарлар.

Нодиршоҳ (*Мирзо Маҳдига*). Ҳақимбий яхши, яхши ишлади.

Мирзо Маҳди. Кўб яхши ишлади, шоҳим!

Нодиршоҳ. Биласизми, Ҳақим биздан нима истайдир.

Мирзо Маҳди. Билмайман, шоҳим. Албатта, шоҳона эҳсонингиздан ҳар нима истаса, умидсиз қолмас.

Нодиршоҳ. Бухоро хонлигини ўғлига беришимиз истайдир.

Мирзо Маҳди. Улуғ подшоларга хизмат қилганлар умидсиз қайтмаслар, деб ўйлайман.

Нодиршоҳ. Биз ҳам бунга қаршуб эмасмиз. Бироқ шу кун бу ишни қилиш тўғри эмас. Эл аро шовқун соладир. Сиз Ҳақимбий билан сўйлашингиз. Бухоро хонлигини унинг ўғлига берармиз. Бироқ сўнггарақ бўлсун. Хива масъаласини ҳам битирганимиздан сўнг бўлсун. Бу кунги энг ярамлиқ сиёсат Абулфайзхонни мамнун қилиб қайтармоқдир.

Ризоқулихон келар.

Ризоқули. Абулфайзхон келдилар.

Нодиршоҳ. Келсунлар.

Ризоқулихон чиқар. Шоҳ тахтдан энар, эшикгача юргач, Абулфайзхон, Ҳақимбий, Хўжа Калон, Қозим Низом, Улфат Хўжасарой, Ризоқулихон, Алиқулихон келарлар. Абулфайзхон билан Нодиршоҳ қучоқлашиб кўришурлар, Нодиршоҳ Абулфайзхонни қўлтуғидан олиб, тахтга чиқарар. Ўзи ҳам тахтга чиқар, ҳаммалари ўтирарлар. Шоҳ билан хон ҳол сўрашуб, жойларидан туруб, бир-бирларига қуллуқлаб, ўтирарлар.

Нодиршоҳ (*қўноқларга*). Бухорони шарифнинг улуғлари, хуш келдингиз!

Ҳаммалари туруб, қуллуқ қиларлар.

Улфат. Шаҳаншоҳ ҳазратларининг муборак ҳузурларига келган хоқонимиз бир замонлар дунёни титратган Чингизхоннинг авлодиндан эрурлар. Туркистоннинг бутун хонлари, беклари хоқонимизга бўйунсунадирлар. Жонларини, молларини аямайлар. Шундай бўлса ҳам, хоқонимиз, эл-улуснинг тинчлигини истаганлари учун, қўшни ўлкалар билан урушмайлар. Ҳеч кимнинг юртини олмоқчи бўлмайлар. Яна шул муборак фикрларини билдирмак учун, Эрон шаҳаншоҳининг дарборларига ҳам келдилар.

Ҳақимбий. (*Улфат хўжасаройнинг бу сўзларини ёқтурмай тургани учун, тез сўзга киришар*). Хоқонимизнинг асли ҳам улуғ бир хоқон бўлганлари шаҳан-

шоҳ ҳазратлариға белгулидир. Кенг ўлкаларни олиб, бошқармоқ учун дунёга ора-сира онгли, кучли қаҳрамонлар келадирлар. Биз унларға «Соҳибқирон» деймиз. Бундай қаҳрамонларнинг йўлларини тутмоқ истаганлар эзилиб қолурлар. Мана бизнинг замонамизда етишкан соҳибқирон, сиз шаҳаншоҳ ҳазратларидирсиз. Сиз каби буюк соҳибқироннинг олдиға дўст бўлиб келмак ҳамда ўзини шундай олийжаноб подшоҳнинг ихтиёриға топширмоқдан хонимиз кўбдан-кўб мамнундирлар.

Қозинизом. Тангри кимга қарашса, давлат шунингдир. Тангри қўллаганларға қаршу турмоқ бўлурлик иш эмасдир. Эрон шоҳиға тангри қарашган экан, биз ҳам бўйунсунамиз. Бухоро хони бу кун ўзларини сиз шаҳаншоҳнинг ихтиёрингизға топшургани келдилар. Бухоро тахтини сизга тортиқ қиладирлар. Бухоронинг эл-улуси ҳам бу ишға розидурлар. Сиз шаҳаншоҳни биз бу кун Бухоро тахти билан қутлаймиз.

Нодиршоҳ. Мен Бухороға тахт олғали келмадим. Сизнинг элингиз ҳам турклар бўлгани учун, сиз меним қариндошларим эурсиз. Мен бу ерга бир қариндош ўлкаға қўноқ бўлиб келдим. Бир неча онглашилмаслиққа берилиб, менга қаршулик кўрсатмаганингизға қувондим. Ҳаммангиздан рози бўлдим. Менга тортуқ қилганингиз Бухоро тахтини ўзининг эгаси бўлган Абулфайзхонға қайтадан бағишладим. *(Хон билан ҳаммалари туруб қуллуқ қиларлар.)* Улкангизнинг бутун ишларини бошқариб турмоқни Ҳакимбий оталиққа топширдим. *(Оталиқ туруб, қуллуқ қилар.)* Барчангиз шунинг сўзиндан чиқмангиз. Мен сизнинг ўлкада тўрт-беш кун тураман, сўнгра Хивага борарман. Бунда турганда, қўшунимнинг озуқасини тайёрлаб бермак ҳамда Хивага боришим учун кўмак қилмаганингизни сўрайман.

Абулфайзхон. Улуғ подшоҳнинг қўшунлари ўлкамизда турганча, керак бўлган озуқаси бизнинг томондан тайёрлангандир.

Хизматчилар садаф(дан) ишланган кичкина бир мосо келтуруб, тахт олдиға қўярлар, бошқа қўноқларнинг олдиға суфралар ёйарлар. Турли ҳалволар, кулчалар, шарбатлар келтуруб тиварлар. Нодиршоҳ Абулфайзхонға мурут¹⁶ қилгандан сўнг, ҳаммалари емакга киришарлар.

Нодиршоҳ *(Ҳакимбийга)*. Оталиқ, бу улуғларни бизга танитингиз!

Ҳакимбий. Подшоҳим! Бу киши Қозинизом, Бухоронинг катта қозиси. Бу киши Жуборхўжа Ка-

лони, бурунги ўзбек хонлариндан Абдуллахон бу кишининг боболариға ихлос қилган. Бухоронинг кўб ерлари бунларға авлоди вақф бўлгандир. Бунлар Бухоронинг маънавий эгарларидирлар. Бу киши хоқонимизнинг хўжасаройлари ҳам энг ишончли кенгашчилари.

Нодиршоҳ. Кўб яхши. *(Хўжа Калонга қараб.)* Меним эшитганимга кўра, Бухоро теграсинда кўб вақтлар тинчсизлик бўлатура экан. Бунинг сабаби нимадир?!

Хўжа Калон. Подшоҳи олам! Биз подшоҳларнинг давлатлари учун дуо қилиб ётамиз. Бизнинг ундай ишлардан хабаримиз бўлмайди.

Нодиршоҳ *(Қозинизомга)*. Қозинизом, сиз бу тўғрида бир нарса айтсангиз керак.

Қозинизом. Хоқонимизнинг давлатлари замонинда Бухоромиз тинчдир. Ҳеч бир ёқда тинчсизлик бўлгани йўқдир.

Нодиршоҳ. Иброҳим оталиқ деган киши Бухородан Самаркентга қочиб, унда куч тўплаб, Бухороға неча юрушлар қилган. Бухорони ёмон чопган экан, бу хабар тўғрими?!

Улфат. Шаҳаншоҳ ҳазратлари! Бир подшоҳнинг марҳамати билан давлатға эришкандан сўнгра, ўз соҳиб давлатлариға ёғиқган бундай одамлар ҳар ўлкада бор. Бунлар тезлик билан жазоларини кўрадилар. Иброҳим оталиқ ҳам шундай одамлардан эди, жазосини кўрди.

Нодиршоҳ. Бир ўлкада бўлатурган ҳар воқеани текширмак, сабабларини излаб топмоқ чораларини кўрмак шўл ўлканинг бошлиқлариға лозимдир. «Еганлари тузни ўйладилар», «жазоларини кўрдилар», «ўлкамиз тинчдир», деб ўтурмоқ билан ҳукумат иши юрмайдир.

Ҳакимбий. Подшоҳи оламға белгулидиким, бизни Бухорода кўб эл-уймоқлар яшайлар. Бунлар ҳаммалари эскида беклик усули¹⁷ билан бошқара эдилар. Амир Темур Самарқандда кучли марказий бир ҳукумат қурган бўлса-да, бутун умрини уруш майдонларинда ўтқаргани учун, элларимизни марказий идораға эсиндирмоқ йўлинда тубли бир иш кўра олмаган. Амир Темур ўлуб, ҳукумати кучсизланғач, бу эл-уймоқлар яна ўзлари эски беклик усулларига қайта бошлаганлар. Шул вақтларда Дашти қипчоқдан биз ўзбаклар билан манғитлар келдик. Шайбонийхон, Абдуллахон каби ўзбек хонлари, марказийликни куч билан сақлаб келдилар. Бунларнинг умри ҳам кўб вақтлари беклик усулини истаганларға қаршу урушмоқ билан ўтди. Ундан

кейин ўзбак ҳукумати ҳам кучсизланди Эл-уймоқларнинг бошлиқлари ўлкани кичкина бекликларга ажратиб, бошқармоқ тилаги билан яна кўтарилдилар, ўлкамиздаги тинчсизликларнинг сабаби шу бўлса керак.

Нодир шоҳ. Меним биринчи тилагим ўлкангизнинг тинчлигидир. Бундай тартибсизликларни битирмак лозим. Эл бошлиқларингиз, бекларингиз орасиндан ёғийларини, ёмонларини рўйхат қилиб, менга топшурингиз. Мен унларнинг ҳаммасини «оқ уйли» қўшун ясаб, олиб борарман. Ҳам сизнинг ўлкангиз тинчландир ҳамда унлар, мен билан юруб, дунё кўрарлар, ҳукуматлар, эллар, улуслар билан курашалар. Замон билан тонишиб қайтарлар.

Ҳақимбий. Шаҳаншоҳ ҳазратларининг бу муборак фикрлари чиндан фойдали бир фикрдир. Албатта шундай қилинадир.

Мирзо Маҳди Нодиршоҳдан олгани бир ишорат билан туруб ташқариға чиқар.

Нодир шоҳ. Бу фикр хон орқадошимизга ҳам қабул бўлса керак.

Хон. Фикри шоҳоналари яхши бир фикрдир. Шу кундан бошлаб, рўйхат тайёрламоқни оталиққа буюрарман.

Нодир шоҳ Мен Хивага борарман. Ундан қайтганимгача рўйхатларни тайёрлаб қўйсангиз бўлур.

Ҳақимбий. Хўб бўлибдир, шоҳим!

Мирзо Маҳди билан хизматчи бир катта, бир кичкина бўғчани кўтариб келарлар. Мирзо Маҳди ўз қўлиндаги катта бўғчани ерга қўяр. Хизматчини шоҳнинг ёнига келтуруб, унинг кўтариб тургани бўғчани очар, хизматчи қўлиндаги бўғчада қийматли бир чопон билан қилич бор.

Нодир шоҳ (*қийматли тошлар билан безанган чопонини олиб*). Бизнинг Бухорога армуғонимиз. Ўзим кийдирайин. (*Жойидан турар*).

Ҳаммалари турарлар, шоҳ чопонни Абулфайзхонга кийдираар. Олтув қинли, брилантли қилични берар, хон ҳурмат билан олиб, белига гақар. Мирзо Маҳди катта бўғчадаги чопонларни Ҳақимбий, Қози Низом, Хўжа Калон, Улфат хўжасаройга кийдира берар. Бўлгач «муборак!» дер. Ҳаммалари қуллуқ қилиб, ўтуарлар.

Хўжа Калон (*қўлларини кўтариб дуо қилар*). Тангри таоло, подшоҳи оламга умр, давлат бериб, душманларини мақхур¹⁸ айласун.

Нодиршоҳ. Эмди хон орқадошимиз ўзларига белгиланган чодирға бориб ёзилсунлар. Уғлум Ризоқули билан Мирзо Маҳди, сиз бунларга меҳмондор бўлингиз. Ҳақим оталиқ бизнинг ёнимизда қолсун, кенгашимиз бор. (*Ҳаммалари турарлар. Нодиршоҳ хонни эшиккача узатар. Ҳақимбий билан Нодир шоҳдан бошқалари чиқарлар. Бунлар ўз жойлариға қайтиб ўтуарлар.*) Оталик! Хизматингиздан мамнун бўлдим. Сизга берганим сўздан қайтмадим. Бухоро хонлигини сизнинг ўғлингизга олиб берарман. (*Ҳақимбий қуллуқ қилар.*) Бироқ бу ишни тушунуб, ўйлабгина юрутмоқ керак. Хивадан қайтганимдан сўнг, ўғлингиз Раҳим тўқсобани ҳам ўзим билан олиб борарман, бир неча вақт мен билан юрсун. Сўнгра бир оз Эрон қўшуни билан Бухорога қайтарурман. Сиз у вақтгача тайёрлигингизни кўра берарсиз. Раҳим тўқсоба меним қўшуним билан Бухорога киргач, хонни йиқтарсиз. Бироқ Абулфайзхонни ўлдурмайсиз, эсон-омон менга юборарсиз.

Ҳақимбий. Хўб бўлубдир, подшоҳим!

Нодиршоҳ. Абулфайзхонни ўлдурмасликка сўз берасизми?

Ҳақимбий. Албатта, бераман.

Нодиршоҳ. Уни менга юборурсиз.

Ҳақимбий. Албатта, юборурман.

Нодир шоҳ (*эшикка қараб*). Мирзо Маҳди! (*Мирзо Маҳди келар.*) Юз минг рупия оталиққа берилсун. (*Ҳақимбий қуллуқ қилар.*) Эмди бориб ёзилингиз.

Ҳақимбий билан Мирзо Маҳди чиқарлар. Нодиршоҳ ётоқ уйига ўтар.

Парда тушар.

ТҲРТИНЧИ ПАРДА

Эски бир гилам билан икки-уч эски кўрна тўшалган ўртача бир уй. Четдаги бир кат узра Абулфайзхон кўйлакчан ётқон, ухлайдир. Кат ёнинда бир курсича узра қўйилган шамдончанинг шами ёниб турадир. Бир оздан кейин Қурбонгул бир офтоба сув олиб келар, офтобани тошнов ёнига қўйиб, ўзи секингина қайтиб, хоннинг юзига қарар.

Қурбонгул (*ёлғуз*). Ухлайдир... шўрим қурсун. Дунёнинг қора чизикларини ўқимоқ учунми келдим мен! Худонинг сояси деб, подшоҳларнинг уйига сиғиндим.

Бунда кўрганларимни ҳеч кўз кўрмасун. Меним шунча йиғлашларимга қарамайин, шул хон акасини ўлдурди, унинг тахтига чиқди. Кармина бегини бола-чақалари билан тутуб, келтуруб қамади. Сўнгра бирта-бирта ҳаммасини бўғдуруб, қудуққа ташлатди. Бу кун эса, ўзини Раҳимбий қамаб қўюбдир. Эрта, албатта, ўлдурад. Бунинг жойида ўзи «сояни худо» бўлур. Бир-икки йилдан кейин яна биртаси чиқар. Уни ҳам соғанага жўнатиб, «сояни худо»ликни ўзига олар. Бизда эса бу қора кунларнинг қайғуси қоладир. *(Бир оз йўлаб.)* Тўғриси айтганда, яна ўзимиз тинч. Худо сояси-да бўлмаймиз, ўлдурулмаймиз-да. Оч қорним, тинч қулогим. *(Унги қўлининг бармоқларини уч йўла йўуб, елкасига урар.)* Кўзим кўрмасин-эй! Уч-тўрт йил худо сояси бўл. Сўнгра қамал, сўнгра ўл... Менга нима керак шунлар? *(Узоқдан келган азон товушини тинглаб.)* Азонлар ўқулди. Хонни уйғотай, намозин ўқусун. *(Етоқ олдига бориб, хоннинг оёқларини уқалар.)* Хон болам, арслоним... турмайсизми?

Хон. *(сесканиб уйғонар.)* Ҳаҳ... кимдир *(Етоқда ўтуруб.)* Кимдир? Сенми, Қурбонгул?!

Қурбонгул. Мен, мен. Қўрқутдимми сизни?

Хон *(кўзларини уқалаб.)* Йўқ, йўқ... Нечун келдинг?

Қурбонгул. Азон ўқулди, сув келтирдим, тарат қилмайсизми?

Хон. Нима гаплар бор, Қурбонгул?

Қурбонгул. Тинчлик, арслоним!

Хон *(йўлайдир.)* Бунлар ҳар сўраганимда мана шундай тинчлик, тинчлик деб мени дунёдан хабарсиз қолдирдилар. Мен қамоқда, тахтим бошқалар қўлинда, бола-чақаларим билмадим қаерда. Яна тинчлик экан. Билмам бунлар тинчсизлик деб. нимани дейлар. *(Сўйлар.)* Қандай тинчлик? Улфатдан хабаринг борми?

Қурбонгул. Улфат қочқон, уни ахтариб турарлар. Давлат тўқсоба билан Жиянқулбий, Хўжақулбий, Каримбий, Баҳринбийни тутуб қамадилар, эртагача ўлдира эканлар.

Хон *(кўз ёшларин артиб.)* Мени нима қилар эканлар, онгладингми?

Қурбонгул. Нега йиғлайсиз, арслоним?! Нима бўлса, худонинг буйруғи билан бўлар. Туна кун подшо бибийим улуг эшонга кўп пул юбориб, сиз учун дуолар олдилар. Албатта, шунлар бир иш қилар.

Хон. Уғулларим қайда?!

Қурбонгул. Омон-эсон, тинч. Подшо бибийим билан бирга туралар.

Хон. Оҳ... ўғулларим, сизни кимга топшурармиш эмди?! *(Йиғлар.)*

Қурбонгул. Нега йиғлайсиз, арслоним? Худо урсунким, болаларингизга ҳеч бир нарса бўлган йўқ, унлар тинч ўтурубдурлар.

Хон *(нафрат билан.)* Қўй мени ўз ҳолимда. Бундан кейин шул «тинч» сўзини меним ёнимда айтма! Дунёда ҳеч бир маъноси бўлмаган бу сўзни сен энг ёмон маъноларда ишлатиб турасан. Мен қамалдим — тинч, болаларим қамоқда — тинч. Улфатни ахтаралар, Давлатни ўлдуралар, яна тинч! Бу қандай «тинч», бу қандай тинчлик... Оҳ, болаларим, сиз нега кичикликда бахтсизликқа учрадингиз! Бунга менми сабаб бўлдим? *(Қаттиқ йиғлар.)* Кошки дунёга келмаган бўлса эдим.

Раҳимбий келар. Қурбонгул бир четда қўл қовуштуруб турар.

Раҳимбий. Хон ҳазрат, нега йиғлайсиз?!

Хон *(сесканиб, бошини кўтарур. Истамайин ўрнидан турар.)* Ҳеч!

Раҳимбий. Утурингиз, утурингиз. *(Хон ўтурар.)* Нега йиғлайсиз?

Хон. Ҳеч, болаларим эсимга келдилар.

Раҳимбий. Бошга иш тушқач, энг аҳмоқ чора йиғламоқдир. Йиғламангиз!

Хон. Мен сизга нима ёмонлик қилдим?!

Раҳимбий. Ҳеч!

Хон. Отангиз менга оталиқ эди. Бобонгиз, мени тахтга ўтқузуб, оталиқ бўлди. Узингиз Эрондан келгач, бот оталиқ қилдим. Бутун ҳукумат ишларини сизга топшурдум, яна Нодиршоҳнинг ўйунларига берилиб, мени қоматдингиз! Нодиршоҳ олдида мен билан сизнинг нима ойирмамиз бор?! Бу кун мени тушурган экан, эрта сизни ҳам тушурмасми?!

Раҳимбий. Хон ҳазрат! Дунёда ҳар ким ўз кучига қарабгина ўрун тутади. Бу тирикчиликнинг энг ўткур буйруғидирким, бунга бўйсунмаганларнинг дунёдан чиқиб кетишлари лозим бўлади. Сиз Бухорони идора қиларлик куч кўрсата олмадингиз. Давлатимизнинг буюк, буюк теракларини ўз қўлингиз билан йиқита бердингиз, бутун ишни менга эмас, бир аҳмоқ муғамбил¹⁹ бўлган Улфатга топширддингиз. Тахтдан тушқанингизнинг сабаби шулдир. Нодир шоҳнинг эса бу ишдан хабари йўқдир. Нодиршоҳ сизни тушурган эмас.

Хон. Нодиршоҳнинг бу ишлардан хабари йўқ, дега-нингиз ёлғон эмасми?

Раҳимбий (*жилмайиб*). Елгон эмас.
Хон. Нега Эрондан қўшун олиб келдингиз?
Раҳимбий. Каттақўрғондан чиққан Ибодуллабек
фитнасини босдиrhoқ учун.

Хон. Эмди мени нима қиласиз, ўлдурасизми?
Раҳимбий. Йў...қ, тангри сақласун бу ишдан.
Хон (*ялиниб, қўлларини узатар*). Оталик, мени ўл-
дурмангиз. Хонлиқни сизга бағишладим²⁰. Айтинг, мени
ўлдурмайсизми? Айтинг!

Раҳимбий. Сизни ўлдирмайман, хонлиқ ҳам мен-
га керак эмас. Ўғлунгиз Абдумўмин хонни сизнинг ўр-
нингизда эрта хон кўтараман.

Хон. Мени нима қиласиз?

Раҳимбий. Сиз шу ҳафта орасинда Эронга, Но-
диршоҳ олдига борарсиз.

Хон. Уҳ... Худога шукур! Мени ўлдирмангиз. Мен
ҳажга бораман, ҳажга.

Раҳимбий (*жилмайиб*). Ундан сўнгра қаёқга
борсангиз, бора берарсиз. Ҳозирда мен сиздан бир
нарсани сўрамоқ учун келдим.

Хон. Сўрангиз.

Раҳимбий. Пулларингиз қайда?

Хон. Хазина ўз қўлингизда-ку!

Раҳимбий. Сизнинг ўз хазинангиз?

Хон. Меним ўз пулларимнинг ҳисоби Улфатдадир.
Шундан сўрангиз.

Раҳимбий. Улфатнинг қайда эканини билмайсиз-
ми?

Хон. Билмайман.

Раҳимбий. Ҳай, сиз ўтурингиз. Яқинда Эронга
борарсиз.

Хон. Болаларимни соғиндим. Шунларни менга юбор-
сангиз, кўруб қўяй.

Раҳимбий. Хўб, Қурбонгул билан юборурман.
(*Қурбонгулга*.) Кел, сен билан юборай. (*Қурбонгул
билан чиқиб кетар*.)

Хон. (*жойиндан туруб*). Тонг ота ёзди. Тарат қилай.
эмди. (*Тошновга*²¹ *келиб, офтобани олиб, тарат қила
бошлар*.) Тангридан бошқа кимсам қолмади. Кўрасиз-
ми, ҳамма жанжаллар пул учун экан.

Хон таратни битира ёзганда, Абдумўмин тўра билан ука-
си кириб салом берарлар.

Хон (*таратни битириб турар*). Ҳа, ўғулларим, кел-

дингизми? (*Юзини артиб, унларни бирта-бирта қучоқлаб
ўпар*.) Қалайсан, ўғлум?! (*Кўз ёшларини артар*.)

Абдумўмин. Шукур.

Хон. Сен қалай? (*кичкина ўғли бўйинини букмак
билан жавоб берган бўлар*.) Онанг қайда?!

Абдумўмин. Уйда.

Хон. Ҳаммангиз бир уйдами?

Абдумўмин. Ҳа, бир уйда.

Хон кичкина ўғлини қучоқлаб, манглайдан ўпар, катта ўғлини
қучоқлаб, бошини унинг умузига қўйиб йиғлар.

Болалар (*бирдан йиғлаб, хонга ёпишиб*). Отажо-
ним, нега йиғлайсиз? Бизни нима қиларлар эмди?

Хон. Ҳеч, ўғлум, ҳеч. Кетингиз эмди, онангизнинг
ёнинда турингиз. (*Яна қучоқлаб ўпар. Иккаласини эшик-
кача келтуруб, яна ўруб, узатар. Шу чاغда икки фик-
жакнинг «Бебокча»²² куйлагани эшитилар. Хон чолғу
товушини қайғу остинда тинглагандан сўнг, сўйлар*.)
Инсонлар. — дунёнинг уялмоқ билмаган ҳайвонлари!
Бирингизнинг кўз ёшлари бирингизнинг шодлиқ боғча-
ларини суғорадир. Бирингизни(нг) мотам инграшлари
яна бирингизнинг тўй чолғуларини куйлатадир! Бир-
бирингизнинг борлиқларини еб, ҳирсларингизни тўйдур-
моқдан қачонгача безмайсиз! (*Кун оқарганин кўруб*.)
Намозимни ўқуб олайин. (*Жойнамозни ёяр. Намознинг
биринчи ракатини ўқугач, уйнинг бир пучмоғиндан де-
ворнинг тешилгани сезиладир. Кесак, тупроқлар тўкули
берар. Хон намознинг иккинчи ракатини тез битирар.
Телбаланиб турар. Буюк бир қўрқув билан ишнинг сўн-
гини кутуб турар. Девор каттароқ очилгач, узун соқол-
ли бир қишлоқли бир қозма кўтариб чиқар*). Бу ким?...
Сен кимсен?! (*Ҳалиги одам, гапурмайин қозмасини ерга
қўйиб, телпагини олиб, ясама соқолини ешгач, Улфат
экан онглашиллар*). Улфат!...

Улфат. Мен, Улфат қулингизман, хоқоним!

Хон. Оҳ... Улфат, нега бундай келдинг?

Улфат. Қўрқмангиз, сизга хизмат учун. (*Хонни
қўлтуғиндан олиб, катга ўтқазар. Уйнинг эшигини се-
кингина ёпар. Қайтиб келиб, хон ёнида ўтурар*.) Била-
сизми, Раҳимбий мени тутуб ўлдурмак учун тиришадир.
Мен қочиб юрубман.

Хон. Қайда эдинг?

Улфат. Мен Эрон қўшунинда эдим.

Хон. Ишимиз нима бўлар! Мени Эронга юбора экан-
лар, тўғримми?

У л ф а т. Нодиршоҳга Раҳимбий ҳам, Ҳақимбий ҳам сизни ўлдирмаслик учун сўз берган эканлар. Нодир шоҳни буйруғи билан Раҳимбийга қўшулуб келган Эрон қўшуни сизни омон-эсон олиб қайтарга шоҳдан буйруқ олган эканлар.

Х о н. Қачон борармиз эмди!

У л ф а т. Тўхтаг, ҳали иш бузулиб қолган.

Х о н. Нима бўлган?

У л ф а т. Нодиршоҳнинг ўлум хабари келган.

Х о н. Нима... Нима... Нодиршоҳ ўлганми?

У л ф а т. Ўлдирилган.

Х о н. Қим ўлдирган уни?! Э, вой... Меним бахтим қаро экан!

У л ф а т. Эрон эли ёғиқиб, уни ўлдирганлар. Бу хабар Бухорога келгандан сўнг, Раҳимбий сизни юбормоқ фикридан қайтқон.

Х о н. Эмди мен нима қиламан?

У л ф а т. Эрон қўшуни сизни омон-эсон қўлига олмаса, Бухородан кўчмайдир. Буни шу кун Раҳимбийга билдирдилар.

Х о н. Нима деган у?

У л ф а т. Ҳануз бир нарса демаган, бироқ Эроннинг қўшун бошлиқлари Раҳимбий сизни ўлдуриб қўймасун, деб қўрқалар. Сизни, ишқилиб, қочирмоқ учун мени юбордилар. Шу тобда мен билан қочасиз. (*Эшикка бориб, тинглагандан сўнг.*) Келингиз, шаҳардан чиқиб, Эрон қўшунига қўшуламиз.

Х о н. Қандай қилиб қочаман?

У л ф а т. Қочмоқнинг қандай-мандаи йўқ, мана шу йўлга кириб олсангиз, қочиб қутулармиз. Менга ишонингиз, ҳеч қўрқмангиз.

Х о н. Болаларни нима қилайин?

У л ф а т. Вақтимиз оз қолган. Юрингиз, тез қочайлик. Бир бало чиқмасун.

Х о н. Болаларим нима бўлалар?

У л ф а т (*эшикни тинглаб қайтгандан сўнг*). Бухоро тахтига Чингиз болалариндан бошқа киши чиқарилмайдир. Шунинг учун Раҳимбий катта ўғлингизни хон кўтарадир. Сизнинг унларга ишингиз бўлмасун. (*Қўлини тутуб.*) Турунгиз, бот қочайлик эмди.

Х о н (*ўрнидан турар*). Мен қочғач, болаларимни ўлдирмайларми?

У л ф а т. Ўлдира олмайлар. Ўғлингизни хон кўтаришдан бошқа чоралари йўқдир. Юрингиз, тез қочайлик. (*Хонни эшикка олиб борар.*) Киригиз, тез киригиз!

Х о н (*бирдан кейинга отилиб*). Йўқ, қочмайман. Қочсам, болаларимни ўлдурурлар.

У л ф а т. Уф!... (*Югуриб эшикка бориб тинглагандан сўнг.*) Нега бундай қиласиз? Шу тобда биртаси келиб, шу ҳолни кўрса, иккимизни ҳам ўлдуралар.

Х о н. Мен Эронда нима қиларман?

У л ф а т. Ундан куч йиғиб қайтармиз-да, яна Раҳимбий билан урушармиз. Эрон сизга ёт эмас, боболарингиздан нечалари Бухородан Эронга кўчганлар. Келингиз, тез қочайлик. Киригиз тез!

Х о н (*кирмакчи бўлуб яна қайтар*). Оҳ... болаларим! Сизни кимга ташлаб кетаман?

У л ф а т. Нега бундай қиласиз. Келиб икковимизни ҳам ўлдурурлар!

Х о н (*жуда қисилган*). Тўхта бир оз, Улфат! Болаларимни чақириб, бир кўрай!

У л ф а т (*ўз юзлариға уруб*). Эй-вой, битдик, шу тобда келиб, бизни ўлдуралар, барибир болаларингизни кўра олмайсиз!

Х о н. Нега кўра олмайман?

У л ф а т. Кўра олмайсиз, чунки... (*Бир товуш сезган каби бўлуб, югуриб эшикка бориб, тинглар, телба бўлуб қайтар.*) Хон! Одамлар келалар. (*Соқолини тақар.*) Келинг, қочамиз. (*Қозмасини олар.*) Келинг, тез келинг. (*Оёқ товушлари келар.*) Мен қочдим, келинг. (*Тешикка киргандан сўнг, бошини чиқариб, хонни чақирар.*) Келинг, хон.

Хон ҳам югуриб, тешикка кирмакчи бўлғач, у ч жаллод катта пичоқлар олиб келалар. У л ф а т қочар. Жаллодлар қотиб қолган хонни келиб тутарлар.

Жаллод боши. Бу нима? Ким келди бу йўлдан? (*Хон индамайдир.*) Ким келди бу йўлдан? (*Пичоқни кўтарар.*)

Х о н. Улфат келган эди. Мени қочирмоқчи бўлди, кетмадим.

Жаллодлар шошиб бир-бирлариға қарайлар.

Жаллод боши (*бир жаллодга*). Чоп, бекга хабар бер, қоровул берсунлар, шу уйнинг орқасига боруб, ахтарарсиз. (*Жаллод югуриб чиқар.*) Биз иккимиз бу кишининг ишини кўрайлик.

Иккала жаллод пичоқларини кўтариб, хонга ҳужум қиларлар.

Х о н (*жаллодлар билан талашиб, қичқирадир.*) Нега мени ўлдурасиз? Вой-дод!

Жаллод боши. Уғлингиз буюрдилар.
Хон (таллошда). Уғлум... Йўқ... У буюрмас... (Пичоқ кўкрагига тегар.) Воҳ, ўлдим. (Яна бир пичоқ урар. Хон йиқилар.) Оҳ, нега қочмадим... Болаларим... Улдим... Улфат... (деб жон чекишар.)

Жаллодлар пичоқларини қилларига солиб, хоннинг сўнг сўлишини кутуб турарлар. Шу тобда Улфат қишлоқли афтинда, катта бир пичоқ қўлида, тешиқдан чиқар, секингина жаллодбошига яқинлашиб, пичоқни суқуб юборар. Жаллодбоши «ваҳ» деб йиқилгач, Улфат иккинчи жаллодга ҳужум қилар. Ул қичқириб қочар. Улфат хоннинг ўлуғи устига келар.

Улфат. Юраксиз хон, қочмади, ўлди. Мухрини олай. Йўлда керак бўлур.

Хоннинг киссасиндан мухрини тез олиб, югуруб тешиқка бориб йўқолар. Оёқ товушлари келар. Қолган жаллод билан беш киши қиличлар чекиб кирарлар.

Жаллод. (тешиқни кўрсатиб). Мана шундан келди.
Уч киши югуриб кирарлар. Қолганлар «Биз ташқаридан бо-райлик» деб чоғиб чиқарлар.

Парда тушар.

БЕШИНЧИ ПАРДА

Саҳнанинг тўрида қоронғу бир зиндон (Чил духтарон зиндони). Улфат хўжасарой, Давлат тўқсоба билан яна икки-уч бекнинг ўлуқлари осилган, ўтқузуб бўғдурилган, қонга бўялиб ётган бир ҳолда турадир. Четда қорамой чироғи тутунлар сочиб ёнмоқда. Бир оздан кейин Раҳимбий ёлғуз келар. Оғир бир юруш билан юруб, ўлуқларнинг ҳар биртасига эс қўюб қараб зиндонни бир айланиб чиқар, Раҳимбий кетгач, манзара ўзгариб, саҳнанинг бери ёнинда Бухоро аркининг Саломлиқ айвони кўринадир. Айвон остиндаги тахтнинг ҳар томонида қийматли қолинлар, кўрпалар тўшалган, шамлар, чилчирроғлар ёниб турадир. Раҳимбий расмий кийими билан камарлик, қиличлик ҳолда бир томондан кўрунуб, секинлаб тахтга яқинлашар. Бир оёғини тахтнинг босқичига қўюб, тиззасига таяниб сўйлар.

Раҳимбой. Йўлимизнинг ози қолди. Манзилга эриша ёздиқ. Абулфайзхон кетди. Уни ёқлағонларнинг да руҳларига фотиҳа ўқуб келдим. Эмди ким қолди? Чумчуқ каби кичкина бир хон! Шундай (қўли билан кўрсатиб) оласан, калласини узиб ташлайсан!... Руҳинг

шод бўлғай, отам. Сен битирмаган ишни, мен битирдим. Йўқ, бунларнинг ҳаммаси сен эккан уруқларнинг мева-сидир. Сен менга йўл кўрсатмаса эдинг, сен, Нодиршоҳ билан дўстлашиб, мени унга юбормаса эдинг, бу ишлар бўлмас эди. Бўлганда ҳам, жуда қийинлик билан бўлар эди.

Мир Вафо келар.

Мир Вафо. Йўлдош қаландар келибдир. Сўзи бор экан. Бошқа бир йўл билан олиб келдим.
Раҳимбий. Келтурингиз.

Мир Вафо панада турган Йўлдошни чақирар. Йўлдош шул бурунги қаландар афти билан келиб, дуо қилар.

Йўлдош. Омин, тезроқ бу оёғингизни иккинчи босқичга қўюб, тахтга чиққайсиз. Оллоҳу акбар.

Раҳимбий (кулуб.) Ҳа, тентак, нима гап?

Йўлдош. Яхшилиқ, бек! Сизнинг хон бўлишингиз тўғрисида одамлар бир-бирларига сўйлашиб турадилар.

Раҳимбий. Нима дейлар?

Йўлдош. Одамлар рози, хонлиқ оталиқ бекнинг ҳаққи дейлар. Бироқ беклар, эл бошлиқлари бу ишга кўнмайлар. Чингиз авлоди бўлмаган киши хон бўла олмас, дейлар. Мана шу сўзлар, бошқа одамларни бир оз тушундурадир. Шунга бир чора қилишингиз керак.

Раҳимбий. Қандай чора?!

Мир Вафо. Бунинг чораси қулай. Муллолардан бир фатво оласиз. Шунинг билан битадир.

Раҳимбий. Уни қиламиз.

Йўлдош. Яна қизиқ бир гап бор. Эрондан келтурган кўноқларингиз бошимизга бир бала чиқармасалар, яхши эди.

Раҳимбий. Нима қилдилар? (Юрар.)

Йўлдош. Бухорони манғитлардан тозалаш керак, деб сўз торқатар эканлар. Бир неча бекларимизга кишилар юбориб, «Сиз ишга киришингиз, биз ёрдам қиламиз» деганлар, Абдумўминхонни аркдан қочириб, сўнгра сиз билан урушмоқчи эканлар, деган хабарлар бор.

Раҳимбий. Аҳмоқлар, Бухорода нима ишлари бор экан?! Нодиршоҳ ўлдирилган, юртлари бузуллуб турадир. Бориб ўз ишларини тузатсунлар.

Мир Вафо. Бек, Абдумўминхоннинг ишини бир ёқлик қилмасангиз, яна бир жанжал чиқар.

Раҳимбий (*Мир Вафога*). Сиз буни чиқариб юборинг, Охун билан Қози Низомни меним ёнимга чақиринг. Ўзингиз, Эрон қўшунига бориб, сардорларга айтинг, ўзларини кўрмак истайман, келсунлар.

Донёлбий келар. Мир Вафо билан қаландар унга салом бериб чиқарлар.

Донёлбий (*Раҳимбийга*). Бу қаландар ким?

Раҳимбий. Тонимайсизми?

Донёлбий. Тонишга ўхшайдир.

Раҳимбий. Бир кеча отам билан ўтурганимда келган эди-ку.

Донёлбий. Ҳа... Бу бор экан. О... Шунинг сўзларини эслайсизми? Каромати бор экан. Боя айтсангиз эди, дуосини олар эдим.

Раҳимбий. Ҳай, яна келар.

Донёлбий. Иброҳим кенасини келтурдилар.

Раҳимбий. Қани?

Донёлбий. Сақловда турубдур.

Раҳимбий. У, бола! (*Хизматчи келар.*) Сақловга чиқиб айт, Иброҳим оталиқни келтурсунлар.

Хизматчи кетар.

Донёлбий. Қўлларини боғлаб, келтурганлар. Бечора, қариб қолган.

Раҳимбий. Кўзи кўрмайдирми?

Донёлбий. Йўқ, кўрмайдир. Бечоранинг дуосини олсангиз, яхши бўлур.

Раҳимбий. Албатта, унга ҳурмат қиламиз. (*Бир киши Иброҳимбийни келтурар. Қўллари боғланган, кўзи кўрмайдир.*) Оталиқнинг қўлларини оч! (*Ҳалиги киши Иброҳимбийнинг қўлларини очар.*) Оталиқ амак, ўтурингиз, қалайсиз?

Иброҳимбий (*ўтурар*). Кўзим кўрмайдир. Сиз ким бўласиз?

Раҳимбий. Тонимадингизми? Мен, Раҳимбий.

Иброҳимбий. Ҳа, тонидим, тонидим. Худога шукур, яхшиман.

Донёлбий. Ҳали мени ҳам тонимасангиз-чи, оталиқ!

Иброҳимбий (*бир оз ўйлаб*). Сиз Донёлбий эмасми?

Донёлбий. Топдингиз.

Иброҳимбий. Қалайсиз, ука? Кўрушайлик-эй... (*Қўлларини узатар, кўрушарлар.*) Эскилардан ёлғиз

сиз қолибсиз. Раҳматлиқ акаларингиз ўлганлар эканлар.

Донёлбий. Ҳа, тангри ёрлақасун, ўлдилар.

Иброҳимбий. Ҳай, дунё шундай экан, бирта келиб, бирта кетар экан-да.

Раҳимбий. Оталиқ амак, мени қутламайсиз?

Иброҳимбий. Сизни нега қутлай экан, жияним?

Раҳимбий. Душманингизни ўлдурдим. (*Ўтурар.*)

Иброҳимбий. Сиз ўлдурмаганда, ўзи ўлмасми эди?

Раҳимбий. Шундай экан, сиз нега унга ёғиқиб шунча урушдингиз?!

Иброҳимбий. У элга ёмонлиқ қилди, юртни таллади, ҳукумат ишларига қарамади. Кеча-кундуз чоғир ичиб ётди. Мен унинг шул ишларига қаршу бўлуб урушдим.

Раҳимбий. Мен нима қилдим?!

Иброҳимбий. Сиз бу ишларни ўзингиз учун қиласиз-ку чоғи!

Раҳимбий. Қайдан билдингиз?!

Иброҳимбий. Раҳматлик отангизнинг Нодиршоҳ этагига ёпишқонини билар эдим. Сиз ҳам Нодиршоҳга бордингиз. Унинг қўшумини келтурдингиз. Абулфайзхонни ўлдургандан сўнгра, бутун ишни ўз қўлингизга олиб турубсиз.

Раҳимбий. Абдумўмин тўрани хон кўтарганимиздан хабарингиз йўқми, амак?

Иброҳимбий. Абдумўмин тўра ўн беш яшар бир бола. Уни хон кўтардингиз нима, кўтармадингиз нима!

Раҳимбий. Сиз бўлганда, нима қилар эдингиз?!

Иброҳимбий. Мен бўлганда, Абулфайзхонни тушурғач, қурултой чақирар эдим. Янги хон билан унинг оталиғини эл бошлиқларининг кенгашлари билан белгилар эдим.

Раҳимбий. Мана, эл бошлиқларидан биртаси — сиз. Элингиз кенасиз! Бухоронинг тубчак, буюк бир эли. Келингиз, бундай маъносиз сўзларни қўйингиз, биргалашиб, кенгашиб ишлайлик, Абдумўминхоннинг ҳукуматини бириктирайлик.

Иброҳимбий. Мен жуда яхши биламан: сиз шв кун эрта Абдумўминни ҳам отасининг орқасига юбориб, тахтини оларсиз. Жияним, мен Абулфайзхон билан урушдим, чунки ул ҳақсизлиқ қилган эди. Сиз бу кун ундан ортуқ ҳақсизлиқ қила турубсиз. Кўзим бўлса эди, эртадан бошлаб, сиз билан ҳам урушар эдим. Нима

қилайким, кўзим йўқ. Ҳай, сиз-ку Бухоро тахтини оларсиз. Абдумўминни ўлдурарсиз. Балким мени ҳам ўлдурарсиз. Бироқ шуни билиб қўйингизким, бу тахт сизнинг болаларингизга юқмағусидир.

О х у н д билан Қ о з и Н и з о м салом бериб келарлар.

Р а ҳ и м б и й. Марҳамат қилсунлар. (*Иброҳимбийни кўрсатиб.*) Оталиқни танимадингизми?

О х у н д (*Иброҳимбийга қарагандан сўнг*). Кенагас оталиқми? Кўрушайлик-эй.

Иккаласи бориб кўрушгач, ўтурарлар.

Қ о з и Н и з о м (*Иброҳимбийга*). Оталиқ, худога шукур қилингиз. Бекнинг ғайратлари билан душманларингиз йўқолдилар. Эмди қолган умрингизни шу кишининг кўлағасинда тинчгина ўтқарарсиз.

Иброҳимбий жавоб бермайди.

Р а ҳ и м б и й. Бир-икки шаръий масала бор. Шуни сўрамоқ учун сизларни чақирдим.

О х у н д. Марҳамат қилинг, тақсир!

Р а ҳ и м б и й. Шул тўрт-беш кунлик жанжалимизда Абулфайзхон билан яна бир неча киши ўлдилар.

О х у н д. Ҳа, тақсир.

Р а ҳ и м б и й. Бунларнинг ўлумига мен сабаб бўлдим. Шунинг шариятда ҳукми нима бўлса?

О х у н д. Тақсир, ҳо тақсир, масалан «болвои ом»да²³ ўлганларнинг қотили ҳеч ким бўлмайди. Унлар болвои омга сабаб бўлдилар, шариятнинг ҳукми шудир, тақсир.

Қ о з и Н и з о м. Абулфайзхон ҳукумат ишларини бажара олмади. Шунинг учун ҳукуматни бошқа кишига топшурмоғи керак бўлди. Буни қилмағач, жазосини кўрди.

Р а ҳ и м б и й. Бизнинг орамизда бир сўз бор: Чингизхон авлодидан бўлмаган киши хон бўла олмайди, дейлар. Бу тўғрида шариятнинг ҳукми нима бўлса?

О х у н д. Шариятда бундай бир нарса йўқдир. Кимнинг қўлидан иш келса, шул хон бўла берадир.

Р а ҳ и м б и й. Шул эски масала тўғрисида ривоят (фатво) берасизми, тақсир?

Қ о з и Н и з о м. Албатта, берамиз.

Р а ҳ и м б и й. Эрта шуни ёзиб келтурингиз!

О х у н д. Хўб бўлубдир.

И б р о ҳ и м б и й. Раҳматлиқ Ражабхон билан бирлашиб, Абулфайзхонга қаршу урушганимизда, шундай

кенгашган эдикким, Бухорога бориб кирсак, бутун муллоларни бир мадрасага солиб, ўт қўямиз-да, ҳаммасини ёндирамиз. Элимизни бузуб, расво қилган шунлар. Бунлар динингизни тузатамиз, деб дунёемизни мурдор қилдилар.

Қ о з и Н и з о м. Нима қилдиқ биз?!

И б р о ҳ и м б и й. Сиз Қози Низом эмасми?

Қ о з и Н и з о м. Ҳа, мен Қози Низом.

И б р о ҳ и м б и й. Туно кун Абулфайзхонни «соёйи худо» деб оёқларини ўпмаган эдингизми? Абулфайзхон хотунлар билан ичишиб ётган бир кечанинг эртасинда, унинг олдига келиб: «Бу кеча тушимда пайғамбарни кўрдим, сизни сўраб юбордилар»,—деб, чопон кийганингизни унутдингизми? Туно кун сизга чопон берган соёйи худонинг ўлимига бу кун фатво берасиз, ҳеч уёлмай-сизми? Тушингизда Абулфайзхонни сўраган пайғамбар, яна бир йўла тушингизга кириб, уни сўрасалар, нима дейсиз? Бунлар оз эмиш каби, Чингизхоннинг ёсоғини ҳам йўқ қилмоқчи бўласизми?

Д о н ё л б и й. Оталиқ ака, шариятнинг ҳукми шу экан-да.

И б р о ҳ и м б и й. Мен шарият-мариатни билмайман. Ишингизни тўғриламоқчи бўлсангиз, қурултой чақирасиз. Бунларнинг сўзи ярим чақага арзимайдир.

М и р В а ф о келар.

М и р В а ф о. Эрон сардорлари келдилар.

Р а ҳ и м б и й (*Донёлбийга*). Оталиқни сиз қўноқ қилингиз. Бу кишига яхши қарашиб, ҳурмат кўрсатингиз. (*Мир Вафога.*) Сиз сардорларни келтурингиз. (*Донёлбий, Иброҳимбий, Мир Вафо чиқарлар. Раҳимбий муллоларга сўйлар.*) Мен Эрон сардорларини чақирдим. Эрон қўшуни Бухорода қола берса, яхши бўлмайди. Бухородан чиқиб кетишларини таклиф қиламан.

О х у н д. Қўб яхши қиласиз, бек. Келган қўноқнинг кетиши йўқми? Бухорода нима ишлари бор?

Р а ҳ и м б и й. Бу кеча меним сўзимни тингламай, яна Бухорода қолмоқчи бўлсалар, бу тўғрида эрта сизлар билан бошқача кенгашармиз. Албатта, эрта шул ривоятларни олиб келарсиз.

О х у н д Қ о з и Н и з о м. Хўб бўлубдир (*Турарлар.*)

Р а ҳ и м б и й. Кетасизми эмди?

О х у н д. Кетайлик, бек.

Р а ҳ и м б и й. Хўб.

Охунд билан Қози Низом чиқади. Мир Вафо билан Эрон сардорлари Ҳусайнхон, Аҳмадхон келарлар. Саломдан сўнг, ўтурмасдан сўйлашарлар.

Ҳусайнхон. Чақирган экансиз, келдик, бек!

Раҳимбий. Хуш келдингиз. Сизни чорлатқанининг сабаби шул: азиз қўноқларимиз бўлган Эрон қўшуни биз учун қўб мусофирчилик чекдилар. Шукур, мана ўлкамиз тинчланиб қолди. Эшитишимизга кўра, подшоҳимиз Нодиршоҳ шаҳид бўлганлар. Энди бу азиз қўноқларга хизматлариға ёраша жалдулар²⁴ бериб, юртлариға қайтарсақ, биздан рози бўлурларми?

Ҳусайнхон. Бек, қароримиз бошқача эди. Бизга Абулфайзхонни омон-эсон Эронға эришдирмак хизмати топширулган. Сиз Абулфайзхонни бизга қачон топшурсангиз, биз шул дақиқада чиқиб кета берармиз. Хонни топшурмай экансиз, Эрон қўшуни ҳам ёта берадир.

Раҳимбий. Нодиршоҳ ўлмаганда, мен Абулфайзхонни, албатта, сиз билан юборар эдим. Бу кун Нодиршоҳ ўлган. Эронда Абулфайзхоннинг ҳеч кимга кераклиги йўқ. Шунинг учун хонни сизга топшурмоқнинг маъноси қолмаган.

Ҳусайнхон. Нодиршоҳ ўлган бўлса, Эрон тирикдир. Эрон подшоҳи «Абулфайзхоннинг жонини қутқарингиз» деб, ўз қўшуниға буюрган. Биз унинг шул буйруғини ерига келтурармиз.

Раҳимбий. Майли. Бизнинг хон сизга шунча лозим экан, чиқариб берар эдим, бироқ у киши шу кун эрталаб ўзларини ўлдурганлар. Ўлуқларини сизга чиқариб бермак унумсиздир.

Ҳусайнхон. Нима, Абулфайзхон ўлдими?

Раҳимбий. Шу кун эрта билан ўзларини пичоқлаб ўлдирдилар. (Эрон сардорлари ҳайрат билан бир-бирлариға қарайлар. Раҳимбий сўзининг таъсирини кўргач, гапура берар.) Азиз қўноқларим! Абулфайзхон ўлди. Нодиршоҳ ўлди. Сизнинг бундай ёт ўлкада бошсиз, тилаксиз турушингиз фойдасиз бир иш. Элимиз Нодиршоҳнинг ўлганини эшитса, сизни тинч қўймаса керак. Хазинадан сизларга йигирма минг тангадан пул берайлик, қўшунингизға улашиб берингиз-да, юртингизға қараб, кета берингиз.

Аҳмадхон. Бек! Биз бу ишдан бир нарса онглаёлмадиқ. Хонни ким ўлдирган? Ўзими, душманларими? Бу очиқ билинмади. Биз қўшунимизға қайтиб, кенга-

шармиз. Қандай бир қарорга келсак, сизга билдурармиз.

Раҳимбий. Хўб, қачон билдурарсиз?

Аҳмадхон. Эрта билдурсак керак.

Раҳимбий. Хўб бўладир. Шундай қилингиз.

Ҳусайнхон. Худо ҳофиз, бек!

Раҳимбий. Худо ҳофиз.

Эрон сардорлари чиқиб кетарлар.

(Мир Вафога) Сиз Ўрдаға борингиз. Абдумўминхонни кўрингиз. Эрон сардорлари сиздан фотиҳа олиб, юртлариға қайтар эканлар, деб бу ёққа юборингиз. Ўзингиз кета берингиз.

Мир Вафо. Хўб. (Кетар.)

Раҳимбий (ёлғуз юруб сўйлар). Эмди иккинчи босқични босмоқ керак. Бу қўғирчоқни йўқ этмасак, бошимизға бир бало чиқғусидек кўрунадир. (Киссасиндан бир кичкинагина шишача чиқариб, шунда турган шарбат шишасиға ағдарар. Яна юра бошлаб, бирдан кулар.) Эрон сардорлари бунинг ҳам ўлганини эшитсалар, ўзлари қочиб кетарлар. Биз тутмоқчи бўлсақ ҳам турмаслар.

Абдумўмин кийиниб, тож қўйгани ҳолда, кулуб келар.

Абдумўминхон. Бек бобо, мени чақирдингизми?

Раҳимбий. Ҳа, ўғлум, сизни чақирдим. Эрон сардорлари юртлариға қайтар эканлар. Сизни кўруб, фотиҳа оларлар.

Абдумўминхон. Қани?

Раҳимбий. Келарлар. Сиз тахтға чиқиб ўтурингиз. (Абдумўминхон тахтға чиқиб ўтурар.) Эрон сардорлари келганда: «Нечун кетасиз, бизнинг Бухорода қолсангиз бўлмасми!», деб қаранг. Унлар «йўқ, кетамиз» дейлар. Сўнгра, бунларга йигирма минг тангадан пул берулсун, деб менга буюрингиз.

Абдумўминхон. Хўб.

Раҳимбий (шарбат шишасиға ёндошиб, шундан бир пиёла ичкан бўлуб). Бай, ба...й, яхши шарбат экан-да. Сиз томоқ едингизми?

Абдумўминхон. Ҳа едим.

Раҳимбий. Бир пиёла ичасизми?

Абдумўминхон. Хай, ичаман. (Раҳимбий пиёлани тўлдуриб берар. Абдумўминхон бирдан ичар.) Бир оз аччиғми?

Раҳимбий. Бир оз... (Пиёлани олиб жойиға

қўяр.) Албатта, фойдали дорулар солинғандур. Эрта Қози Низомга мирасадлик ўруни²⁵ берсангиз бўлурми?

А б д у м ў м и н х о н. Бўлур. (*Юрагини тутуб.*) Юрагимни ёндуруб юборди, бу нима эди?

Р а ҳ и м б и й. Менга бир нарса бўлмади-ку!

А б д у м ў м и н х о н (*икки қўли билан кўкрагини тутуб, буруладир*). Вой ёндим. (*Ялинар.*) Бек бобожон, бу нима эди? Ёндим.

Р а ҳ и м б и й. Жим турингиз, ҳеч нарса қилмайди.

А б д у м ў м и н х о н (*чидай олмай*). Вой ёндим... бир оз сув берингиз! (*Абдумўминхоннинг кўзлари олайиб, юзи бузила бошлар.*) Ёндим. Бир оз сув берингиз! (*Қусмоқ истаганда, тахтдан юмаланиб, тубанга тушар. Раҳимбийнинг сингирлари бузулар, кучли бир виждон азобига учраган каби, десорға таяниб, кўзларини Абдумўминга тикиб, қотиб қолар. Қусиб, толпиниб, қийланиб ётгон Абдумўминхон бирдан бошини кўтарар.*) Жаллод! (*Раҳимбий сесканар.*) Мени ҳам ўлдурдингми?! (*Яна йиқилиб, толпина-толпина жон берар.*)

Кўк гумбурлар, қаттиқ бир ел эсиб, шамларни ўчурар. Шу тобда тахтнинг бир четиндан, йигирма яшар эронли афт бир Хаёл чиқар. Сочи орқага қайтарилиб, бўйни тўғрисишдан кесилган, боши яланг, эғнида кафан, оғир юруб, Раҳимбийнинг қаршусига бориб турар. Раҳимбий жуда қўрқуб, қаттиқ титрар.

Р а ҳ и м б и й (*бўғуқ*). Бу ким!... Ким бу!...

Хаёл қўли билан дмлагач, парда очилиб, ўлуқлар турган бонги зиндон кўринур.

Х а ё л (*оғир товуш билан шул форсча назмни ўқур*).

Сурати адли Хисравон ин аст,

(*зиндонни кўрсатур*)

Зулм дар олами ғараз дин аст.

Ожизонро диҳан ғутта ба хун,

(*ўлуқларни кўрсатур*)

То шавад хилвати ҳавас гулгун.

Адл ин ранг тухми раъфат кошт,

В-эй агар зулм тег мебар дошт.*

Р а ҳ и м б и й. Бу ким?...

Х а ё л (*тахтга қараб*). Эй қора куч, қуруб кетгур тахт! Ҳеч гуноҳи бўлмаган болалардан, тоғ каби йигит-

лардан миллиончалари сен учун қурбон бўлуб кетарлар. Инсонлар томонидан яратилган мингларча тангрининг энг бузуқбоши, энг шуми, энг қоп-қора саодат — сенсан. Остингда қолганларни эзгучи бир фалокат юки бўлганинг каби, устингга чиққанларнинг борлиқларини ёндирғучи бир олов тепасидирсан!

Р а ҳ и м б и й. Ким бу? (*Қўрқа-қўрқа икки одил илгари босиб, бир нарса сўрамоқчи бўлур. Хаёл сўйлағач, яна қўрқуб кейинга қайтар.*)

Х а ё л. Сен фазилатлиқ билимларнинг қўл, қанотларини узуб ташладинг. Инжу тизғучи адилларнинг қаламларини ўчоқ супургусига айлантурдинг. Ота пичоғи билан болаларини бўғизладинг. Бола ҳанжари билан оталарни йиқитдинг. Дўстларни бўғуштурдинг, ўртоқларни уруштурдинг. Даланинг эркини, шаҳарнинг тинчини, эрларнинг ғайратини, хотунларнинг исматини талатдинг. Отамдан қочиб, ўзига сигинганим ҳолда уёлмайин, бошимни кесдирган Афросиёбингдан мана шу кимсасиз болани оғулаб йиқитқон Раҳимхонинггача мингларча йиртқич хоинларни сен яратдинг, сен яшатдинг. Эй, инсоннинг душман тангриси, қачонгача бу онгсизлар тўдасини ўзингга ҳам топиндируб, ҳам қурбон қиларсан?! Эй, бойқушлар қафаси, бундай дев иштиҳолиқ ҳайвонларнинг²⁶ қўли билан қачонгача дунёларни бир-бирига уруб турасан?! Тинчлиқ сақламоқ баҳонаси билан миллионларча инсон кўмасини²⁷ чуқурдан чуқурга юмалатмоғингнинг замони ҳанузгача битмадимми?!

Р а ҳ и м б и й (*ўйлар*). Афросиёб, дейди. Отамдан қочдим, дейди. (*Бир-икки одил илгари босиб, қўрқа-қўрқа.*) Сен кимсан?!

Х а ё л. Мен... Сенинг каби бир золим қўлинда мана шунинг каби (*Абдумўминнинг ўлугини кўрсатур*) ҳеч бир нарсани билмайин, онгламайин, бўғизланган бир мазлум, — Сиёвуш!... Эй, қора юракли бойқуш, бундан сенга қолган вайронани қутламоқ учун келдим. Инсонлиқ дунёси, эсини бир жойга тўплаб, ўз ишига ўзи эга бўлганча, сен ҳам, сенинг кабиларнинг ҳам ихтиёрингиздадир. Истаганингизча ҳукм сура оларсиз. (*Секин-секин узоқланиб, йўқолар.*)

Р а ҳ и м б и й Сиёвуш... Сиёвуш. (*Хаёл томонидан тортилган каби, унинг кетидан юруб, саҳнадан чиқар.*)

Парда тушар.

* Бу тизим Бедилдандир.